НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 169 (16942)

2004 чылдың ДЕКАБРЬ 25, суббота

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Парлалга конференциязы

Путин журналистерниң 51 айтырыынга харыылаан

Декабрь 23-те Россияның Президентизи Кремльге "улуг" парлалга конференциязын эрттирген.

Россияның Президентизиниң парлалга албанының чуруу.

Ону ажыдып тура, ол дооступ бар чыдар чылдың түннелдеринден эгелээн: "Каттышкан иштики продуктунуң өзүлдезиниң ортумак чылда темпизи 6,8 хуу хире болур деп санап турар бис, ону ам-даа тодарадыр апаар. Ол болза россий экономиканың өзүлдезиниң сөөлгү беш чылдарда ортумак чылда темпизинге дүгжүп турар. 2004 чылда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге онааштыр каттышкан иштики продукт 4 муң хире АКШ-тың доллары болур. Ол 2000 чылдың көргүзүглерин ийи катап, 1999 чылдыын барык үш катап ажып турар.

2004 чылда кол капиталче инвестициялар 10 ажыг хуу көвүдээн. Эрткен чылдыындан бичии-ле куду, ынчалза-даа ол база багай эвес сан-чурагай-дыр. Бараанарны үндүр садары барык 25 хууга өскен. Бараанарны киир садары үндүр садарындан барык ийи катап бедик болганының түннелинде, садыглажылга деңзигүүрүнде сөөлгү чылдарда көрүп көрбээнивис сальдолуг болган бис – барык 80 млрд. доллар. Чурттуң алдын-валюта курлавырлары барык 70 хуу көвүдээн болгаш 120 млрд. долларга чоокшулап олурар. Бо болза чүгле Россия Федерациязының эвес, а Совет Эвилелиниң төөгүзүнде эң бедик көргүзүг-дүр.

Алдын-валюта курлавырларының хемчээли күрүнеиң даштыкы өрелериниң хемчээлин бирле дугаар ашканын айтыры кончуг чугула. Ол дээрге Россия чээли берикчизи чуртче хуула берген дээни-дир. Экономиктиг өзүлде чоннуң боттуг орулгаларының өзүлдезинге салдарлыг болган. Орулгалар 9 хууга көвүдээн, пенсиялар барык 5 хууга өскен, шалың акшазы 10-дан 12,5 хууга өскен.

Ажыл чок кижилерниң саны кызырылган, ынчалза-даа 5,5 миллион кижи ажыл чок дээрге, кончуг улуг сан-чурагай-дыр. Бо болза, чугаажок, Чазактың талазындан доктаамал кичээнгей негээр айтырыг-дыр.

Күрүне саң-хөөзүнүң адырында байдалывыс база багай эвес. Беш чыл улай федералдыг бюджет артыкшылдыг акша-хөреңгилерлиг болуп-тур. Быжыгыышкын фондузунуң хемчээли 20 млрд. доллар ашкан, мооң-биле чергелештир 1999 чылдан бээр күрүнеиң даштыкыга өрезин үштүң биринге чедир кызырган, а ооң каттышкан иштики продуктуда үлүү барык 60 хуу турганындан 20 хууга чедир кызырылган.

Делегейниң ийи эң улуг рейтинг агентилелиниң Россияга инвестиция рейтингизин тывысканы — чедип алдынган чүүлдерниң түннелиниң бирээзи-дир. Ындыг үнелел экономиктиг практиканы долузу-биле көргүзүп турар. Бир эвес эрткен чылдарда чуртче чылдың-на 4 хире млрд. доллар дорт инвестициялар кирип турган чүве болза, 2003 чылда ук көргүзүг 6,2 млрд., бо чылын ол 10 хире млрд. доллар болган.

Бо бүгү ам-даа эвээш, четпес болбайн аан. Ынчалза-даа чогумчалыг шимчээшкин көскү апарган.

Бо көргүзүглер социал айтырыгларны шиитпирлээринге дараазында бедиктерже үнер арганы биске берип турар. 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээли 20 хууга өзүп, 600-ден 720 рубльге чедер, ындыг болганда бүгү деңнелдерниң бюджет ажылдакчыларының шалың акшазы 20 хууга өзер дээрзин билир силер. 2005 чылдың октябрь 1-ден тура күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээли база бир 11 хууга – 800 рубль чедир өзер. Бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының шалыңы база 11 хууга өзер.

2006 чылдың майга чедир күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээли 1100 рубльге чедир өзер, шак ынчалдыр бо адырга өзүлде 1,5 чылдың дургузунда 83 хире хуу болур.

Бо чыл чүгле бистиң чуртувуска эвес, а бүдүн делегейге бөдүүн эвес болган. Бистиң бөмбүрзээвистиң дыка хөй регионнарында, чүгле Чоокку Чөөн чүкте болгаш Иракта эвес, а өске-даа регионнарда байдал элээн дүшкүүрлүг дээрзин билир бис. Мындыг халаптар турзажок, бо чыл ниитизибиле багай эвес дооступ турар. Ынчалзажок бистиң хамаатыларывыстың угаан-медерелинге Бесланга болган хай-халап ышкаш айыыл-халаптар артып калганы чугаажок болбайн аан" деп, Президент чугаалаан.

Күрүнеиң баштыңы чурттуң иштинге болгаш делегей ареназынга террор-биле демиселче угланган ажылга эргежок чугула кичээнгейни моон-даа соңгаар углаар сорулгалыын демдеглээн.

Президент парлалга конференцияларының үргүлчүлелдиниң талазы-биле чаа рекордту ол хүн тургускан. Ол журналистерниң айтырыгларынга үш шак ийи минута дургузунда харыылаан, эрткен чылгы көргүзүглерден чээрби минута хөй.

Президент 51 айтырыгга харыылаан, 2003 чылда көөрде, ийи айтырыг эвээш.

Кремльдиң 14-кү корпузунуң Төгерик залынга барык 700 хире журналистер ол хүн чыглып келгеннер. Парлалга конференциязын англи, немец, француз, япон дылдарга дорт очулдурган.

Кажан? Каяа? Чүү? Сонуургаптаалыңар

ЧАА ДАҢЗЫНЫ БАДЫЛААН

ТР-ниң Чазаа республикага бир кижиге онааштыр ортумак орулгаларны санаарда кичээнгейге алыр орулгалар хевирлериниң чаа даңзызын бадылаан.

Даңзының тодарадыышкыны Тыва Республикада амыдыраарының адаккы хемчээлин тодарадырының методиказы-биле дорт холбашкан, ук методикага даянып алгаш, өг-бүлелерниң социал эрге-байдалын болгаш бюджеттен үндүрүп берип турар социал дузаның хемчээлин тодарадыр.

Даңзы-биле чергелештир хууда дузалал ажыл-агыйын тутканындан кирген орулгаларны санаарының методиказын болгаш ук орулгаларның нормативтерин база бадылаан. Бо документилерни хүлээп алганының ужуру чүдел дизе, социал политиканы боттандырарының практиказында илереттинген хажыдыышкыннарны, янзы-бүрү пособиелерни болгаш чурттакчылыг субсидияларын чүгле балдыры кошкак хамаатылар эвес, а бүрүткеттинмээн орулгаларлыг кижилерниң ап турарын болдурбазы-биле холбашкан. Бо угланыышкында кылдынган базымнар баштайгы дээрезинде шенелде шынарлыг дээрзи чугаажок болбайн аан, ынчалза-даа көңгүс удавас – 2005 чылда чурттакчылыг черлериниң бюджеттери деп адаар бюджеттерже шилчип турда, ТР-ниң Чазаа бадылаттынган документилериниң сайгарылгазынга катап эглип кээр. Ону ажылдап кылган кижилериниң санап турары-биле алырга, ол үе-чадада амыдыралче киирип турар чаартылгаларның эки-даа, багай-даа талалары көстүп келир, ынчан оларны чурттакчылыг черлериниң бюджеттерин санап турда, кичээнгейге алыр.

Леонид НАТПИТ-ООЛ.

ЕВГЕНИЙ СНЕГИРЕВТУ ТОМУЙЛААН

Сибирь федералдыг округта үнелиг саазыннар рыногунуң талазы-биле Федералдыг комиссияның регионалдыг салбырын саңхөө рыноктарының талазы-биле Федералдыг албанның регионалдыг салбыры (ФАРС) кылдыр эде адаан.

ФАРС-тың ол дугайында дужаалы бо чылдың ноябрь 21-ден күштүг болуп кирген. Сибирь федералдыг округка Федералдыг албанның регионалдыг салбыры бодунуң ажыл-чорудулгазын Алтай, Тыва, Хакасия, Бурятия республикаларның девискээрлеринге, а ол ышкаш Красноярск крайга, Кемерово, Новосибирск, Омск, Томск областарга, Таймыр (Долган-Ненецк), Эвенкия автономнуг округтарга боттандырар. Сибирь федералдыг округта саңхөө рыноктарының талазы-биле Федералдыг албанның регионалдыг салбырының удуртукчузунга Евгений Снегиревту томуйлаан.

Мерген ОНДАР.

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫКТАРЫНЧЕ УГЛАНГАН

Тыванның Чазаа Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга «Тыва Республикада чурттакчы чоннуң социал хандырылгазының дугайында" хоойлу төлевилелин сайгарары-биле киирген.

Ук хоойлу төлевилелин №122 Федералдыг хоойлуга үндезилеп ажылдап кылган болгаш ол социал хандырылга адырынга назыдап кыраан хамаатыларның база инвалидтерниң харылзаа-хамаарылгазын тургузар. Чижээлээрге, ында социал хандырылга системазын акшаландырарының кол үндезин-дөстерин, социал хандырылганың хевирлерин тодарадып турар.

Тыванның Чазаа ВИЧ-инфекция-биле аараан кижилерни амбулаторлуг байдалга халас эмтаң-биле хандырарының чурумун база ажылдап кылган. Ук чурумну ВИЧ-инфекцияны бодунга халдаткан хамаатыларның кадыын камгалаар эргезин хандырар сорулга-биле ажылдап кылган, аңаа дүүштүр халас эм-таңны республиканың Кадык камгалал яамызының төлээлеткени аптека албан черлерин, а ол ышкаш СПИД-биле демисел болгаш ооң профилактиказының талазы-биле республика төвүн таварыштыр бээр.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

«ШЫН» — башкым

Үениң судалын холундан салбайн, амыдырал-биле деңге базып, бурунгаар көрүш-биле сайзырап олурар "Шын" — республиканың эң-не хөй номчукчуларлыг хоочун солуну. Ол — Тыванның баштайгы интеллигенциязын өөредип, өстүрүп кижизиткен төөгүнүң "көрүнчүү".

Дуржулгалыг журналистерниң чаа репортаж, интервью, статьяларын сонуургал-биле номчуп, ында көдүртүнген айтырыгларны бис, ТКУ-нуң филология факультединиң 5-ки курсчулары, бөлүүвүске база бо-ла сайгарып чугаалажы бээр бис. Мен бодум "Шын" солунну бичиимде кырган-авамның өөнге-ле номчуп эгелээн мен. "Шын" солун чүгле кижиниң делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чаа чүүлдер, болуушкуннар-биле таныштырар эвес, а өөредилгеге база улуг дузалыг. Ылаңгыя чогаалчыларның, эртемденнериниң "Шынга" парлааны, тыва литература, аас чогаалы, чогаалчыларның допчу намдарының талазы-биле чыып, шыгжап ап чораан материалдарым университетке өөрени бээримге, меңээ үнелиг шыгжамыр болган.

Республиканың политиказы, көдээ ажыл-агый, бүдүрүлге, культура амыдыралы-биле чергелештир "Шын" ургларның эрге-ажыктарынче, аныяктар, студентилерниң амыдыралынче база улуг кичээнгейни салып турар. Солун арындан янзы-бүрү ажыктыг сүмелерни, өөредилге-кижизидилгелиг материалдарны доктаамал номчуп болур.

Чаа чогаалдарымны чонга чедирип, чогаадыкчы, журналисчи оруумга эге чаданы салып берген, бо келир 2005 чылда "төрүттүнгенден бээр" мугур 80 харлаар солунумну үзүктел чок чагыдып ап турар мен. Ынчангаш республиканың хоорай, суурларында, аныяктар, студентилер, Чаа чыл таварыштыр бодуңарга белек кылдыр "Шын" солунну чагыдып алырыңарны сүмелээр-дир мен.

Тайгана ОЧУР,
студент.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2004 чылда Тыва Республикага чаңгыс аай күрүне экзаменнерин киирериниң талазы-биле шенелденің кол түңнелериниң болгаш 2005 чылда ону белеткээриниң база эрттиреринiң план-графигин бадылаарының дугайында

Кызыл, 2004 чылдың декабрь 9, № 1126

Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының 2004 чылдың сентябрь 23-те № 74 "2005 чылда чаңгыс аай күрүне экзаменнерин киирериниң талазы-биле шенелдеге Россия Федерациязының субъектилериниң киржилгезиниң дугайында" дужаалынга дүүштүр 2005 чылда Тыва Республикага чаңгыс аай күрүне экзаменнерин киирериниң талазы-биле шенелденің эрттирилгезин организастаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА**:

1. Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының "2004 чылда Тыва Республикага чаңгыс аай күрүне экзаменнерин киирериниң талазы-биле шенелденің кол түңнелериниң дугайында" отчедун бадылаар (кошкан).

2. 2005 чылда Тыва Республикага чаңгыс аай күрүне экзаменнерин киирериниң талазы-биле шенелдени белеткээриниң база эрттиреринiң кошкан план-графигин бадылаар.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелинге онаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

2004 чылда эң дээре тудуг организациязы болгаш мергежилиниң эң-не дээрези конкурстарны эрттиргениниң түңнелериниң дугайында

Кызыл, 2004 чылдың декабрь 15, № 1127

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың апрель 7-де №348 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Тудуг яамызы Тываның Россия Федерациязының составынга каттыжып киргениниң 60 чыл база Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 90 чыл ою-биле холбаштыр эң дээре тудуг организациязы болгаш мергежилиниң эң-не дээрези конкурстарны эрттирген.

"Эң дээре тудуг организациязы" деп номинацияга 12 организация киришкен, оларның аразындан "Сибтехмонтаж" ААН-ниң КМК-зын тиилекчи деп санаан.

Дашчылар аразынга "Мергежилиниң эң-не дээрези" деп номинацияга 21 кижи киришкен, "Жилье" КХН-ниң дашчызы Х.А. Буликянны тиилекчи деп санаан; шеверлекчилер аразынга – 10 киржикчи, тиилекчизи – "Остов К" КХН-ниң шеверлекчизи А. С. Жеробиев; электроканнакчылар аразынга – 6 киржикчи, тиилекчизи – "Сибтехмонтаж" ААН-ниң КМК-зының каннакчызы Н. И. Штруб. Көрүкчүлериниң ынакшылының шаңналын "СУ-48"-тиң шеверлекчизи М.Ч. Норжуңмаага тывыскан. Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА**:

1. Тыва Республиканың тудуг сайыдының оралакчызы Фан Че Ирниң 2004 чылда эң дээре тудуг организациязы болгаш мергежилиниң эң-не дээрези конкурстарны эрттиргениниң дугайында информациязын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Конкурстуң түңнелерин "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформалаашкынының килдизинге онаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ.

ДЭЭРЕЛЕРНИҢ ДЭЭРЕЛЕРИ

Дүүн байырлыг байдалга Тываның Россияның хүрээлеңинге каттыжып киргениниң 60 чыл база Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 90 чыл оюнга тураскааткан "Чылдың эң дээре башкызы", "Чылдың эң дээре кижизидикчи башкызы" болгаш "Чылдың эң идепкейлиг, хөй-ниитичи школазы" деп республика конкурстарының түңнелерин үндүрген.

Конкурстуң түңнелерин езугаар өскүс ургларның болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан ургларның школа-интернадының башкызы Л. П. Шумова база Улуг-Хем кожуунның Хайыракан суурда "Сайзанак" уруглар садының немелде өөредилге кижизидикчизи С. Д. Даваа мергежилиниң дээрелери болганнар. "Чылдың эң идепкейлиг, хөй-ниитичи школазы" деп атка Таңды кожуунның Успенка суурда муниципалдыг ниити-өөредилге школазы (директору О. К. Чунарева) төлептиг болган.

Ниитизи-биле конкурстарга республиканың 10 өөредилге чери болгаш 28 педагог киришкен, ооң иштинде 5 кижизидикчи башкы. Дээди категорияның башкызы Любовь Шумова шупту көргүзүглер талазы-биле эң бедик санны алган. Школа-интернаттың шинчилел ажылының эртем талазы-биле удуртукчузу болгаш ол республика конференцияларының белеткелдеринге өөреникчилерниң шинчилекчи ажыл-чорудулгазынга бедик деңнелдиг удуртулга дээш чаңгыс эвес удаа шаңнадып келген. Любовь Петровна — "Первое сентября" деп российжи башкылар солунунуң 2002 чылда организастааны "Я иду на урок" деп конкурузунуң тиилекчизи, "Ажык кичээл" деп педагогиктиг идеялар фестивалының дипломантызы, 2003 чылдың "Мастер-класс" шаңналының эдилекчизи.

Хайыраканның уруглар садында чурулга студиязының кижизидикчи башкызы Сергей Даваа бирги чергениң профессионал категориялыг, бодуңуң башкылаашкын аргазында чоннуң ушеверлериниң чаңчылдарын ажыглап турар. Уруглар садының чанынга Сергей Донгакович чурулга уран чүүлүнүң музейин организастаан, салым-чаяанныг ургларга тускай курстарны ажылдап кылган.

Успенка ортумак школазының башкарыкчы угланыышкыны болза, өөредилге чорудулгазынга күш-ажыл кижизидилгезиниң хевирлерин нептередип киргени болур. Өөреникчилер башкылары-биле кады ыт-кадының, каттарның, мөөгүнүң, пөш тооруунуң чыылдазынга киржип, ногаа аймаан өстүрүп турарлар. Ук күш-ажылдың түңнелери көскү: тайганың кежиин сатканындан, металл артынчыларын чыгганындан коллектив өңнүг телевизорну, фотоаппаратты, магнитофонну, электрилиг суугуну садып алган.

Тиилекчилерни республиканың өөредилге сайыды П. А. Морозов шаңнап мактаан. Петр Александрович оларга чедип алган шаңналдары дээш байыр чедиргеш, Любовь Шумовага болгаш Сергей Даваага 40-40 муң акша шаңналын тывыскан. Успенка ортумак школазының агар санынче чоокку хүннерде 150 муң рубль шилчиттинер дээрзин сайыт аазаан. Конкурстуң тиилекчилери, бодуңуң эзлчээнде, "дээрелерниң дээрези" деп атты эдилээри дээрге кончуг улуг харыысалга, ындыг чүүл башкылаашкынның улам бедик шыпшыктарынче чүткүүрүнге идиг болур деп демдеглээннер.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫ: канчаар чаңнаарын боттарывыс билир бис?

Бо чылдың декабрь 22-де ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының сессиязынга Төлээлекчилер палатазының ажылдап кылганы "Тыва Республиканың Конституциязының 119 үүлүнге өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында" Тыва Республиканың конституусчу хоойлузунуң төлевилелинге бадылаашкын болуп эрткен.

Төлээлекчилер палатазының саналдап киргени эдилгелериниң алыс утказы үдел дизе, хамаатыларны болгаш республиканың прокурорун ТР-ниң Конституция судунга хомудалдарны болгаш билдириишкиннерни дорт киирер эргелиг болдурары. Амгы үеде ТР-ниң күштүг Конституциязының 119 үүлүнге дүүштүр ындыг эргени ТР-ниң Чазааның Даргазы, Улуг Хуралдың палаталары, Улуг Хуралдың депутаттары, Тыва Республикада кижиниң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээ болгаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнары эдилеп турар.

Конституусчу эдилгелерни киирериниң талазы-биле саналды идип үндүрер эргезин ажыглап алгаш, ТР-ниң УХ-зиниң Төлээлекчилер палатазы ТР-ниң Конституциязының 119 үүлүн чаа абзацбиле немээр дугайында конституусчу хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылган, ук абзацка кижилерниң эргелерин болгаш хосталгаларын хажытканынга холбашкан хамаатыларның амы-хууда билдириишкиннерин, а ол ышкаш ТР-ниң прокурорунуң хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлуда көрдүнген эргеажыктарын камгалаарынга, а ол ышкаш күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының Тыва Республиканың Конституциязынга хажып турар нормативтиг эрге-хоойлу актыларын маргыжары-биле холбашкан таварылгаларда билдириишкиннерин дорт киирер эргелиин быжыглаары көрдүнген.

ТР-ниң УХ-зиниң Төлээлекчилер палатазының саналдап киргени төлевилелиниң ужур-утказын алыр үве болза, ук эдилге үнүңдаа мурнунда ТР-ниң девискээринде чурттап турар РФ-тиң хамаатыларының боттарының конституусчу эргелерин болгаш хосталгаларын туржур талазыбиле арга-шинектерин калбартырынче угланган дээрзи илдең. Аңаа дөмей норма-чижектер РФ-тиң Конституциязында, РФ-тиң конституусчу хоойлуларында, РФ-тиң субъектилериниң конституцияларында (уставтарында) бар.

РФ-тиң Конституция судунуң ажылының практиказындан алгаш көөрге, ооң сайгарып көргени херектериниң хөй кезии хамаатыларның дорт киирген билдириишкиннери-биле холбашкан болур. Оон туржук, бөгүн РФ-тиң Конституция судунче кирип турар билдириишкиннерниң 98 хуузу кижиниң конституусчу эргелерин болгаш хосталгаларын хажытканының дугайында хамаатыларның хомудалдары болуп турар.

Бистиң республикада база Конституция суду ажылдап турар, ынчалза-даа амгы үеде хамаатылар аңаа дорту-биле өргүүдел киирер арга-шинээ чок, үге дизе ТР-ниң күштүг Конституциязында ындыг норма-чижек чок.

ТР-ниң Конституциязының 119 үүлүнде эрге-хоойлунуң ындыг четпес үүлүн чок болдурарынче угланган немелденің төлевилелин ажылдап кылып тура, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы РФ-тиң болгаш РФ-тиң субъектилериниң деңнелинде эрге-хоойлу практиказын хынамчалыг өөренип көрген. Харын-даа сайгарылгаже киирип турар конституусчу хоойлунуң төлевилели федералдыг хоойлужудулгага чөрүшпейн турарының дугайында ТР-ниң Прокуратуразының түңнели алдынган.

Ук төлевилелди хүлээп алырының чугулазын бадыткаан болур-чогуур документацияны ТР-ниң УХ-зиниң Хоойлужудулга палатазынга доктааткан чурум езугаар өй-шаанда киирген. Ону киирип турда Хоойлужудулга палатазының депутаттарындан удурланыышкыннар-даа, айтыыглар-даа тургустунмаан. Ынчалзажок ХП-ниң декабрь 22-де хуралынга "Тыва Республиканың Конституциязының 119 үүлүнге өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында" конституусчу хоойлунуң төлевилелин хүлээп албаан. 22 бадылаашкын херек ужурлуг турда, ук төлевилел дээш 10, аңаа удур 4 депутат бадылаан, 5 депутат дадагалзап арткан база бир беш депутат бадылаашкынга шуут-ла киришпээн. Ооң түңнелинде хоойлу төлевилелин оон ыңайгы сайгарылгадан ужулган болгаш ХП-ниң ажылының регламентизинге дүүштүр ооң чаа сайгарылгазы чартык чылдан эрте эвесте катап болуп болур.

Ук хоойлу төлевилели немелде саң-хөө чарыгдалдарын негевейн турар база Хоойлужудулга палатазының-даа, Төлээлекчилер палатазының-даа депутаттарының амгы ажыл-чорудулгазы-биле канчаптаа холбашпайн турарын маңаа айтыры артык эвес.

Бо дээрге Хоойлужудулга палатазының депутаттарының талазындан кандыг-даа тайылбыр бербейн, чылдагааннар айытпайн, боттарының туружун илеретпейн, бистиң республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларның эрге-ажыктарынга ажылдап кылган хоойлу төлевилелин хүлээп албайн баарының баштайгы таарылгазы эвес-тир. Чижек кылдыр хоойлу бодарадыкчыларының чоокта чаа хүлээп албааны чаргы чарар судьяларның – чурттакчы чоннуң айтыыглары-биле дорт ажылдап турар судьяларның ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан хоойлу төлевилелин адаарга-ла, четчир.

Алыс утказын алыр үве болза, мында чугаа ХП-ниң палатазының депутаттарының Төлээлекчилер палатазында оларның коллегаларының саналдап киргени хоойлу төлевилелдерин кандыг-даа тайылбыр чокка хүлээп көрбестээниниң тенденциязының дугайында чоруп турар. Республиканың соңгукчулары тыва парламентиниң ийи палатазының үзелтуружу дыка хөй айтыыглар талазы-биле дүүшпейн турар дээрзин билирлер. Ажыы-биле алыр үве болза, ол дээрге анаа, кадык илерээшкин-дир. Ынчалзажок ук байдал республиканың бүгү соңгукчуларының эргеажыктарынга холбаштыр хүлээп алып турар хоойлу төлевилелдериниң шимчээшкининге багай салдарны чедирип турары-биле чөпшээрежири берге.

Бир эвес бүгү республикага чугула хоойлуларның хүлээп алыышкыны ХП-ниң удуртукчуларының амы-хууда тогдунуушкунундан, сөс кырында боттарын "күрүнежи депутаттар бис" деп адаттынып турар, а херек кырында боттарының соңгукчуларының эрге-ажыктарынга эң бөдүүн хоойлуларны безин хүлээп шыдавас чамдык депутаттарның хөөнхөөн чогундан дорт хамааржыр болур үве болза, хоойлу чогаадыр ажылдың моон ыңайгы хөгжүлдезиниң дугайында кандыг чугаа турарыл?

Бир-тээ "Тыва Республиканың Конституциязының 119 үүлүнге өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында" конституусчу хоойлунуң төлевилелин оон ыңайгы сайгарылгадан уштурунуң дугайында шиитпирни ажык хуралга хүлээп алган болганда, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Төлээлекчилер палатазының ажылдап кылганы бо болгаш өске-даа хоойлу төлевилелдериниң талазы-биле кымның канчаар бадылаанының дугайында сан-медээни негээр, оларны хөйге чарлап дыңнадыр болгаш Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының талазындан алдынып турар хөделиишкиннерниң дугайында чогуур тайылбыр ажылын соңгулда округтарынга чорудар сорулгалыг.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Хууда дузалал ажыл-агыйының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың ноябрь 22-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 24-те чүүлдүг деп көрген

Бо Хоойлу хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйының деннелин бедиринче, көдээ ажыл-агый продукцияларын, чиг эт болгаш аъш-чем бүдүрүлгелерин улгаттырарынче болгаш Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларның хууда ажыл-агыйын кылып чорудары-биле холбашкан хамаарылгаларын таарыштырарынче, күрүнеиң эрге-чагырга органнары-биле база тус черниң бот-башкарылга органнары-биле хууда ажыл-агыйны деткииринің хевирлерин тодарадып тургузарынче угланган.

Бо Хоойлу крестьян (арат) ажыл-агыйын чорудары-биле холбашкан өске нормативтиг эрге-хоойлу актызы-биле таарыштыртынып турар хамаарылгаларга күштүг болуп таравас.

1 чүүл. **Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агый кылып чорудары-биле холбашкан хамаарылгаларны эрге-хоойлу талазы-биле таарыштырары**

Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудары-биле холбашкан хамаарылгаларының эрге-хоойлу талазы-биле таарыштырылгазы Россия Федерациязының Конституциязынга, «Хууда дузалал ажыл-агыйының дугайында» Федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, бо Хоойлуга дүүштүр хүлээп алдынган Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга болгаш тус чер бот-башкарылгазының нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр боттандыртынар.

2 чүүл. **Хууда дузалал ажыл-агыйының дугайында билиишкин**

1. Хууда дузалал ажыл-агыйы – көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрериниң болгаш болбаазырадырының талазы-биле сайгарлыкчы эвес ажыл-чорудулганың хевири.

2. Хууда дузалал ажыл-агыйы, хамааты-биле азы хамааты-биле болгаш ооң кады чурттап турар кижилери-биле болгаш (азы) ооң-биле хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар ооң өг-бүлезиниң кежигүннериниң боттарының амы-хууда негелделерин хандырарынга, хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга тыпсып бердинген болгаш (азы) садып алганы чер участогунга кылып чоруттунар.

3. Хууда дузалал ажыл-агыйны кылып чорудуп турда бүдүртүнген болгаш болбаазыраттынган көдээ ажыл-агый продукциялары хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар хуу өнчүзү болур.

4. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп тура бүдүргени болгаш болбаазыратканы көдээ ажыл-агый продукцияларын хууда дузалал ажыл-агыйны кылып чорудуп турар хамаатылар боттары садып-саарарга сайгарлыкчы ажыл-чорудулга болбас.

5. Хууда дузалал ажыл-агыйы Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазынга дүүштүр хууда дузалал ажыл-агыйны кылып чорударынга тыпсып бердинген азы садып алдынган чер участоктарынга чоруттунар.

3 чүүл. **Хууда дузалал ажыл-агыйны кылып чорударынга хамаатыларның эргези**

1. Хууда дузалал ажыл-агыйны кылып чорударынга тыпсып бердинген чер участоктарлыг азы чер участоктарын садып алган, бодун башкартынып шыдаар Россия Федерациязының хамаатылары Тыва Республиканың девискээринге хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудар эргелиг болур.

2. Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле тодараттынып тургустунган негелде-байдалдар езугаар даштыкы хамаатылар болгаш хамааты болбайн турар кижилер Тыва Республиканың девискээринге хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудар эргелиг болур.

3. Чер участогунга эргелеринге күрүне бүрүткелин кылдырткан үезинден эгелеп хамаатылар хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудар эргелиг болур. Хууда дузалал ажыл-агыйынга бүрүткел негеттинмес.

4. Сууржун чурттакчылыг черлерде доктаамал чурттап турар чериниң аайы-биле бүрүткеттирген хамаатыларга хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга күрүнеиң болгаш муниципалдыг хуу өнчүде туруп турар чер участоктары тыпсып бердинер.

5. Хоорай чурттакчылыг черлерде доктаамал чурттап турар чериниң аайы-биле бүрүткеттирген хамаатыларга хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга күрүнеиң болгаш муниципалдыг хуу өнчүде туруп турар чер участоктарындан, хостуг чер участоктары барда, тыпсып бердинер.

6. Сууржун чурттакчылыг черлериниң черлери хоорай чурттакчылыг черлериниң кызыгаарынче кииртингенде, хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар кижилер оларга тыпсып бергени болгаш (азы) оларның ол сорулгаларга садып алганы чер участоктарынга хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудар эргези камгалаттынып артар.

4 чүүл. **Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга бердинер чер участоктары**

1. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга чурттакчылыг черлериниң кызыгаарында чер участоктары ажыглаттынган бооп болур (бажың чанының чер участогу) болгаш чурттакчы чоннуг черниң кызыгаарындан дашкаар турар чер участогу (хову-шөлде чер участогу).

2. Көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүреринге база ол ышкаш чуртталга бажыңын кылып алырынга, ажыл-агыйга болгаш өске-даа үүлдерге хереглээр бажыңнарны, тудугларны, улуг тудугларны хоорай тударының чурумун, тудуг, экология, санитар-арыг-шевер, өртке удур болгаш өске-даа дүрүмнерни болгаш нормативтерни сагып күүсеткени-биле бажың чанының чер участогу ажыглаттынар.

3. Хову-шөлде чер участогу аңаа бажыңнар болгаш тудуглар кылып тудар эрге чокка үгле көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүреринге бердинер.

4. Хамаатыларга хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга тыпсып бердинип турар күрүнеиң болгаш муниципалитеттиң хуу өнчүзүнде туруп турар чер участоктарының (эң-не улуг болгаш эң-не бичии) хемчээлдери тус черниң бот-башкарылга органнарының нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле доктааттынып тургустунар. Ындыг чер участоктарын тыпсып бээри чер хоойлужудулгазының доктаадып тургускан чуруму езугаар боттандыртынар.

5. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга хамаатының азы ооң өг-бүлезиниң өнчү эргезинге азы оон-даа өске эргеге хары угда бердинген бооп болур чер участоктарының ниити шөлүнүң эң-не улуг хемчээли 11 гектар болур. Шөлү, айыттынган эң-не улуг хемчээлден улгадып турар чер участоктарының кеззэ, ол чер участоктарының ээзи бооп турар хамаатыдан ооң ол чер участоктарынга эргелериниң тыптып келген хүнүнден эгелеп бир чылдың дургузунда хамаатыдан аңгылаттынган турар ужурлуг, чок болза ол хуусаада айыттынган хамаатыны хуу сайгарлыкчы кылдыр азы крестьян (фермер) ажыл-агыйлыг кылдыр күрүне бүрүткелин боттандырган турар ужурлуг.

6. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга хамаатыларга тыпсып бердинген болгаш (азы) оларның садып алганы чер участоктарын садып-сайгарары хамааты болгаш чер хоойлужудулгазынга дүүштүр боттандыртынар.

5 чүүл. **Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар хамаатыларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле харылзаазы**

1. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар хамаатыларның ажыл-чорудулгазынга күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының киржилгезин, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгалардан аңгыда, болдурбас.

2. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар хамаатыларның хоойлужудулганың негелделерин күүседип турарын тус черниң бот-башкарылга органнары, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелиг төлээлери боттарының бүрүн эргелериниң деннелинге боттандырар.

6 чүүл. **Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга ажыглаттынар эт-хөреңги**

Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар хамаатылар хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударынга оларга тыпсып бергени болгаш (азы) ол сорулгаларга садып алганы чер участогу, чуртталга бажыңнары, бүдүрүлге, хандырылга болгаш оон-даа өске бажыңнар, тудуглар база улуг тудуглар, ооң иштинде чылыткылар (теплицалар) база ол ышкаш продукция бээр болгаш ажылчын азырал дириг амытаннар, арылар, азырал куштар болгаш азыраары база өстүрүп тудары хоойлужудулга-биле хоруттунмаан дириг амытаннарның өске-даа хевирлери болгаш хуу өнчү эргезинде туруп турар өске-даа техника, дериг-херексел, транспорт чепсек-херексели, эт-херексел болгаш эт-хөреңги ажыглаттынар.

7 чүүл. **Хууда дузалал ажыл-агыйынга күрүне деткимчези болгаш өске-даа деткимче**

1. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар хамаатыларга Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнары болгаш күрүнеиң эрге-чагырга органнары Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле болгаш бо Хоойлу-биле көрдүнген чурум езугаар деткимче хемчеглерин боттандырар.

2. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнген болгаш федералдыг бюджеттиң, Тыва Республиканың республика бюджединиң база муниципалдыг тургузугларының бюджеттериниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле боттандыртынып турар хемчеглер алырынга база ол ышкаш техника болгаш уксаалыг азырал дириг амытаннарны лизинг-биле садып алырынга күрүне деткимчелериниң хемчеглерин алырынга хууда дузалал ажыл-агыйлары көдээ ажыл-агыйының өске-даа бараан бүдүрүкчүлери-биле дең эргелиг болур.

3. Сууржун чурттакчылыг черлериниң социал-экономиктиг сайзыралының программаларының деннелинге хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадырының талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың күрүнеиң эрге-чагырга органнары болгаш тус черниң бот-башкарылга органнары боттарының бүрүн эргелериниң деннелинге ажылдап кылыр болгаш боттандырар база ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар хамаатыларга күрүне деткимчезин, дараазында угланыышкыннар талазы-биле тус черниң чогуур бюджеттериниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле боттандырып болур:

хууда дузалал ажыл-агыйынга бүдүртүнген мал ажыл-агыйының болгаш үнүш ажыл-агыйының продукцияларын, республиканың болгаш муниципалдыг чагыглар системазын дамчыштыр садарын боттандырар;

чер хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум езугаар мал одарладыр болгаш сиген кезер черлерни аңгылап үндүрери;

зооветеринарлыг, агрохимиктиг, инженер-техниктиг болгаш медээ-дыңнадыг консультация ачы-дузазын чедирери;

онза айыылдыг байдалдарның уржуктарын узуткаары;

хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйынга бүдүрген продукцияларын болбаазырадырынга, шыгжап-кадагалаарынга болгаш садып-саарарынга керээлиг үндезинге муниципалдыг хүлээп алыр белеткел организацияларын тургузары.

8 чүүл. **Хууда дузалал ажыл-агыйларының учеду**

Муниципалдыг тургузугнуң административтиг девискээринде туруп турар хууда дузалал ажыл-агыйларының учеду тус черниң бот-башкарылга органнары-биле ажыл-агый номнарынга боттандыртынар. Ажыл-агый номнарын долдуруп чорударының чуруму Россия Федерациязының Чазаа-биле тодараттынып тургустунар.

9 чүүл. **Пенсия камгаладылгазының хүлээлгелериниң талазы-биле эрге-хоойлу хамаарылгаларынче кирип алыры**

Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар хамаатылар пенсия камгаладылгазының хүлээлгелериниң талазы-биле эрге-хоойлу хамаарылгаларынче Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр эки туразы-биле кирип алыр эргелиг.

10 чүүл. **Хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударын соксадыры**

Тыва Республикага хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорударын соксадыры, хууда дузалал ажыл-агыйын кылып чорудуп турар чер участогунга эргени соксаткан таварылгада, болдунар.

11 чүүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээриниң чуруму**

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№944 УХ-1
2004 чылдың ноябрь 26.

Тыва Республиканың чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер киирер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың октябрь 13-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 25-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл.

Дараазында хоойлуларны күш чок болган деп санаар:

1) "Тыва Республиканың Чазааның Даргазының соңгулдаларының дугайында" № 326 УХ-1 («Тувинская правда», 2003, июль 4) 2003 чылдың июнь 24-те Тыва Республиканың Хоойлузунуң 42 чүүлүнүң 3 болгаш 4 кеззэн;

2) "Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" № 353 УХ-I («Тувинская правда», 2003, июль 11) 2003 чылдың июль 9-та Тыва Республиканың Хоойлузунуң 53 чүүлүнүң 4 болгаш 8 кеззэн;

3) «Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» № 351 УХ-1 («Тувинская правда», 2003, июль 12) 2003 чылдың июль 9-та Тыва Республиканың Хоойлузунуң 40 чүүлүнүң 3 болгаш 4 кеззэн;

4) «Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында» № 341 УХ-1 («Тувинская правда», 2004, март 5) 2003 чылдың июль 9-та Тыва Республиканың Хоойлузунга 49 чүүлүнүң 3 болгаш 4 кеззэн;

5) «Тыва Республиканың тус черниң төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» № 325 УХ-1 («Тувинская правда», 2003, август 1) 2003 чылдың июль 10-да Тыва Республиканың Хоойлузунга 50 чүүлүнүң 3 болгаш 4 кеззэн;

6) «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» № 458 УХ-1 («Шын», 2004, март 12) 2003 чылдың декабрь 31-де Тыва Республиканың Хоойлузунга 37 чүүлүнүң 3 болгаш 4 кеззэн;

7) «Тыва Республиканың тус чер референдумунуң дугайында» № 302 УХ-1 («Тувинская правда», 2004, март 5) 2003 чылдың ноябрь 27-де Тыва Республиканың Хоойлузунга 36 чүүлүнүң 3 болгаш 4 кеззэн.

2 чүүл.

«Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының системазының дугайында» № 355 УХ-1 («Шын», 2003, июль 11) 2003 чылдың июль 9-та Тыва Республиканың Хоойлузунга 6 чүүлүнге дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 4 кеззэнге дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«4. Муниципалдыг тургузугнуң соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң саны муниципалдыг тургузугнуң уставы-биле доктааттынып тургустунар»;

2) 5 кеззэнге дараазында уткалыг чүүлдү немей киирер:

«5. Тус чер бот-башкарылга органнарының системазында муниципалдыг тургузугнуң соңгулда комиссиязының дүрүмү муниципалдыг тургузугнуң уставы-биле тодараттынып доктааттынар».

3 чүүл.

«Тыва Республиканың тус черниң соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң эрге-байдалының дугайында» № 243 УХ-1 («Тувинская правда», 2003, июль 4) 2003 чылдың июнь 24-те Тыва Республиканың Хоойлузунуң 9 чүүлүнге дараазында эдилгелерни киирер:

1) 2 кеззэниң 2 абзазын дараазында эдилгелер-биле бижиир:

«Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттары, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттары бооп болбас, Россия Федерациязының күрүне албан-дужаалдарын, Тыва Республиканың өске-даа күрүне албан-дужаалдарын ээлеп база ол ышкаш күрүне албанының күрүне албан-дужаалын болгаш муниципалдыг албанының муниципалдыг албан-дужаалын ээлеп ажылдап болбас;

сайгарлыкчы ажыл-чорудулга база ол ышкаш башкылаашкын, эртем болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан аңгы, өске төлевирлиг ажыл-чорудулга кылыр эргези чок»;

2) 2 кеззэнге дараазында уткалыг абзацты немей киирер:

«соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижиниң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан өске-даа кызыгаарлаашкыннар федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттынып тургустунар».

4 чүүл.

Бо Хоойлу 2005 чылдың январь 1-ден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 871 УХ-1
2004 чылдың ноябрь 26.

КҮШТҮГ ЧУРТКА – КҮШТҮГ ПАРТИЯ ХЕРЕК

Бо чылдың ноябрь 27-де "Чаңгыс демниг Россия" партияның 5-ки съездизи болуп эрткен. Аңаа партияның ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан чугула шиитпирлерни – партийжи Уставче өскерилгелерни киирерин, төп удуртукчу органнарга кызырылдаларны кылырын хүлээп алган.

Тываны, менден аңгыда, партияның республикада салбырының Таңды кожуунда политчөвүлелиниң секретары Нина Дагжы база баштайгы организацияның секретары Андрей Козловцев төлээлеп четкен.

"Чаңгыс демниг Россия" деп бүгү-российжи политиктиг партия 2001 чылдың октябрьда тыптып келгеш, РФ-тиң Президентизиниң талалакчыларының партиязы болуп ажылдап турар. В. Путин съездиниң киржикчилеринге байыр чедирген чугаазынга "единороссторның" партиязы российжи ниитилелди чаңгыс демниг болгаш эп-найыралдыг болурун чедип алыр сорулгалыг тыптып келген дээрзин демдеглээн. Кыска үе дургузунда ук партия парламентиниң көвей кезииниң партиязы болуп, Россияның эң-не массалыг политиктиг күжү апарган. Амгы үеде партияда кирген хамаатыларның саны 900 муң чеде берген. Үгле Тывада безин ук партияның кежигүнү болур күзелин беш чүс кижи илереткеш, билдириишкиннерни киирген. Келир чылын "единороссторның" саны миллион ажа бээр. Партия 89 регионалдыг, 2582 тус черниң болгаш 2370 баштайгы салбырларлыг, РФ-тиң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга органнарында депутатчы 75 каттыжыышкыннарлыг.

Ооң составынче Күрүне Думазындан 246 депутат, Федерация Төвүлелинден 87 кежигүн, 36 субъектиниң, 500 ажыг муниципалдыг каттыжыышкыннарның удуртукчулары кирген. Ооң үштү бирин экономиканың үлетпүр адырының ажылдакчылары, 8 хуузун аграр ажыл-агыйлыглар, 5 болгаш 4 хуузун — пенсионерлер болгаш сургуулдар, 2 хуузун — сайгарлыкчылар, а 49 хуузун албан-хаакчылар ээлеп турар. Кежигүннерниң 36 хуузу – дээди эртемниг, 34 хуузу – тускай ортумак мергежилдиг, 8 хуузу – дооспаан дээди эртемниг, 19 хуузу – ортумак школа дооскан, а үгле 3 хуузу – долу эвес ортумак эртемниг кижилер. Партияның барык 90 хуузу – 45-тен 50 хар үезинде хамаатылар. Херээжен улус 58 хуу болган.

Шак мындыг саннар "единороссторның" көвей кезии быжыг туруштуг, бодунуң күш-шыдалынга бүзүрелдиг кижилер дээрзин бадыткап турар. Ындыглар биске кээп, эвилелдежип турар болза, партияның күжү немежип, келир үези бар болгаш быжыг болур. Ону өске-даа партияларның болгаш шимчээшкиннерниң төлээлери база билип турар. Үге дээрге "Чаңгыс демниг Россияның" Күрдумада фракциязынче Улусчу партияның — 20, аграр партияның — 2, Чөөн үзелдиг күштер партиязының — 2, Россияның пенсионерлер партиязындан — 1, Российжи тайбың партиязының — 1, Россияның каттышкан үлетпүрлүг партиязындан — 1, РЛДП-ниң — 1 база кандыг-даа партияның кежигүнү эвес 33 депутат кирген. 306 парламентарийлерлиг фракцияның 115 кежигүнү ийи, 24 кижи үш дээди эртемниг, 186 кижи эртем чадалыг. Оон аңгыда барык шуптузу күрүне шаңналдарынга төлептиг болган кижилер, оларның дөртү-ле күрүне тургузуунуң, экономиканың, эртемниң, культураның, кадык камгалалының, чырыдыышкын ажылының алдарлыг ажылдакчылары болуп турарлар.

Ынчангаш чамдык МИЧ-терге бистиң партиявысты "эрге-чагырга партиязы" деп шын эвес адап турарының чылдагааны ында бооп чадавас, ынчалза-даа девискээрлерде политчөвүлелдерниң секретарьларының семинар-хуралынга партияның Чиңгине чөвүлелиниң секретары В. Богомоловтуң чугаалааны дег, "Чаңгыс демниг Россияны" парламентичи хөйнүң партиязы деп адаары чөптүг. Ол: "Чурттуң регионнарының шуптузунга "Чаңгыс демниг Россия" – келир үелиг болгаш быжыг туруштуг болур дээрзин билиндирерин чедип алырда, ук партия боттуг хемчеглериниң, бодунуң сөстери дээш харыылап шыдаар партиязы дээрзин бадыткаар херек – деп демдеглээн. – Ынчангаш хөй партиялыг системаның иштинге политиктиг удурланыкчылар-биле ажылдап, олар-биле болдунар-ла адырларның дөгерезинге үре-түннелдиг кады ажылдажылганы чедип алыр бис."

Үгле эрге-чагырга структуралары демниг, эп-найыралдыг ажылдап турар күрүне бодунуң хамаатыларынга айыыл чок чорукту магадылап болур. Ынчангаш маңаа кол-ла үүл — эрге-чагырганың быжырымчалыын ооң демократчы чоруу-биле холбаары.

Чуртта чорудуп турар социал чаартылгалар дугайында чугаалап тура, В. Богомолов чурттакчы чоннуң, шынап-ла, чединмес кезиинче сагыш салып, кижилерге дуза чедиринге белени дээн чижектиг шынарлар-биле ону деңге чорудар ужурлуг бис дээрзин айыткан. Ол бодунуң чугаазын "Бис социал тодаргай угланыышкынныг экономика дээш, социал тодаргай угланыышкынныг күрүне дээш хөделип турар бис!" деп сөстер-биле түннээн.

Губернаторларны регионнарның парламентилерин таварыштыр томуйлаарының айтырыын "единороссторр" деткээн. Олар шак мындыг практика чурттуң иштики болгаш даштыкы айыыл чок чоруун күштелдирип, чуртту быжыглаарынга болгаш башкарарынга ужур-дузалыг болур деп санап турарлар. Үге дээрге кандыгдаа эрге-чагырга кижиниң күрүне-биле харылзааларының системазы болур, ынчангаш ооң иштинде ам-даа чедир быжыглаар биче системалар бар. Үгле эрге-чагырга структуралары демниг, эп-найыралдыг ажылдап турар күрүне бодунуң хамаатыларынга айыыл чок чорукту магадылап болур. Ынчангаш маңаа кол-ла үүл – эрге-чагырганың быжырымчалыын ооң демократчы чоруу-биле холбаары. Бо таварылгада федерацияның субъектизинде амыдыралдың деңнели дээш харыысалганы үгле чурт баштыңчызындан эвес, а регионнарның парламентилериниң депутаттарындан болгаш губернаторларындан база негээр апаар. Ооң-биле чергелештир политиктиг партияның ролю болгаш харыысалгазы база улгадып турар. Чижээ, РФ-тиң Президентизиниң саналдааны кандидатуразы удуртуп-башкарар ажылдарга профессионал деңнелге белеткенген болгаш регионнуң айтырыгларын база онзагай талаларын ол эки билген турар ужурлуг. Кандидаттың эң-не ат-алдарлыг партияны деткиир-деткивезинден база улуг ужур-дузалыг.

Кандыг-даа политиктиг күш чоннуң деткимчези чокта туруп шыдавас дээрзин бүгүде билир. А ол деткимчени чедип алырда, үгле кижилерге эки үүлдерни кылып, тодаргай кижиге дузаны кадып тургаш, чедип алыр-ла болгай. А "единороссторның" бо талазы-биле үре-түннелдиг ажылдап турарының херечизи – улус хүлээп алыр черлерге хамаатыларның үзүк чокка кээп турары. Партия дуза дилеп келген кижилерге бодудаа, чогуур органнар болгаш албан черлерин-даа таварыштыр чедирип турар.

Партийжи ажылга улуг дузаны "Чаңгыс демниг Россияның" талалакчылары база чедирип турар. "Единороссторның" эрге-ажыктарын үлежир күзелдиг кижи бүрүзү-ле ооң талалакчызы болур, ынчалзажок кол кезиинде ооң талалакчылары кылдыр корумчурум камгалаар болгаш суд органнарында ажылдавайн турар кижилер болуп турар дээрзин демдеглеп каары артык эвес. Бодунуң өмүнээзинден партия талалакчылар-биле ажылче онза кичээнгейни угландырып, семинарларны чорудуп, оларның киржилгези-биле янзы-бүрү акцияларны организастап турар. Ооң кадында съездиге "Чаңгыс демниг Россияның" бүрүн эргелиг кежигүнү апаар дизе, ол талалакчылар бо талазы-биле школа эртер ужурлуг дээрзин чугаалашкан.

Эптиг байдалды ажыглап, Тыванын бүгү-ле "единороссторынга" болгаш "Чаңгыс демниг Россияның" талалакчыларынга кел чыдар Чаа чыл таварыштыр аас-кежикти, чаагай амыдыралды болгаш күзелдериниң боттанырын күзээр-дир мен.

Зоя ДОРЖУ,
"Чаңгыс демниг Россия" партиязының Тывада салбырының Политчөвүлелиниң секретары.

"КУДУМЧУЛАР ЧЫРЫДАР УЧАСТОК"

● *Лампочкалар-биле хандырылга бо чылын ышкаш кажан-даа ындыг багай турбаан*

Энергетиктер дээрге-ле биске электри чырыы кожуп бээр, ооң хандырылгазын чорудар тускай эртемниглер-дир. Ам бүгү-ле албан-херек документилери компьютер дузазы-биле долдуртунар, аъш-чем хайындырарда безин электри күжү ажыглаар апарганда, энергетик мергежилдиг кижилерниң ажылы амгы үеде амыдыралга эң-не чугула апарганын демдеглээр ужурлуг бис.

Бо удаада бис "Тываэнерго" ААН-ниң Кызыл хоорайда электри-энергия четкизиниң "Кудумчулар чырыдар участогунуң" ажылы-биле номчукчуларны таныштырар-дыр бис.

Ында улуг мастер Серекей Чимитович Хертектиң биске дыңнатканы-биле алырга, ук участок Кызыл хоорайның бүгү кудумчуларын чырык-биле хандырар, лампочкаларын солуур ажылды чорудуп турар.

Бүдүн Кызыл хоорайда 6 муң 547 чагыларда аскан светильниктер 65,29 км кабель шугуму, 179 км черде чагыларда демир удазыннар бар. Ол айыттынган точкаларның ажылын "Кудумчулар чырыдар участоктуң" 10 ажылдакчызы доктаамал хыналдага ап, үрелиишкин, үстүүшкүн болурга, аңаа барып улап, чагылар баштарында лампочкалар өрттени бээрге, ону солуп турарлар. Оларның ажылы мынчаар тургустунган. Улуг мастер С.Ч.Хертек удуртур, 4 ээлчег монтерлары 12 шактап дүнхүн чок дежурныйлаар, арткан 5 монтер хүндүс ажылдаар.

Ээлчег дежурныйлары пульт башкарылгалыг. Кайы-бир кудумчуга электри шугуму үстүп азы каттажып, чагы бажында лампочка өрттени берген болза, пульт башкарылгазынга ол дугайында медээ көстү бээр. Дежурный ынаар үрелиишкин эдер кижилерни чорудар. Ынчангаш ук албан черинге АП-17 чагы бажынче монтерлар үндүрер машина база УАЗик хүннүң ыяап турар.

Серекей Чимитович ында ажылдап турар монтерлардан Сергей Кенденович Монгушту, Эрес Алдын-оолович Буян-Хөөнү, Валерий Николаевич Артюхинни мактап адады. Бот дугайты Серекей Чимитовичини шагдан тура таныыр болгаш, ооң хөй номчуттунарын, литература-даа, политика-даа, география-даа талазы-биле билииниң ханызын билир мен. Серекей Чимитович бо участокка ажылдаа-ла 29 чыл ажып турар. Баштай анаа монтер бооп, 18 чыл ажылдаан. Ам улуг мастер апарган. Хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш ол хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткылаан, бодунуң мергежилиниң тергиини кижи бооп турар.

Ам Кызыл хоорайның кудумчуларында чырыктың канчаар хып турарын сонуургай кааптаалыңар. Үгле төп Ленин, Кочетов кудумчуларында чырык эки хып турар дээрден башка, хоорайның кыдыг кудумчуларында барык чырык чок бооп турар. Ооң чылдагааны үүдел? "Тываэнерго" ААН-биле кудумчуларга салыр лампалар садар керээ чарып алган "Кызылспецсервиз" (даргазы Мерген Маадыр-оолович Манын-оол) шүшпеңе ажылдап турар. Кызыл хоорайда 6 муң 547 чагы бажында светильниктерниң үгле 700 хирези ажылдап турар. Кызылдың үгле төп кудумчуларында "ДРЛ-250", "ДРЛ-400", "ДнаТ-400" деп эки шынарлыг газ разрядтыг лампочкалар чырып турар. Өске кыдыг кудумчуларда анаа бөдүүн лампочкалар астынгылаан.

Кызыл хоорайга бир чылда 12 муң бөдүүн лампа, 500 хире "ДРЛ-250", 500 хире "ДРЛ-400", 150 хире "ДнаТ-400" деп газ разрядтыг лампалар, 2 км хире алюминий сывырындактар болгаш өске-даа үүлдер хереглеттинер. Херек кырында ол бүгү хандырылга четпейн турар. Бо чылын үер үезинде РФ-тиң онза байдалдар сайыды С.К.Шойгунуң негелдезибиле 500 ажыг лампа берген.

Лампочкалар-биле хандырылга бо чылын ышкаш кажан-даа ындыг багай турбаанын монтерлар чугаалап турдулар. Эки үве үүл дизе, кыдыг кудумчуларның чурттакчылары боттары лампочкалар саткаш, бо албан черинче телефоннаптарга, монтерлар барып, чагы бажынга лампочканы киир ээрип берип турар апарган. Ындыг байдалды Кызылдың хоорай чагыргазы, "Кызылспецсервиз" удуртулгазы үүү деп көөр ирги?

Бистиң корр.

ПОНЕДЕЛЬНИК, ДЕКАБРЬ 27

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.20 Детективно-приключенческий фильм «Дело «пестрых».
11.10 Шутка за шуткой.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Женщины в любви», т/с.
13.10 «Дисней-клуб». «Аладдин».
13.40 Приключенческий фильм «В квадрате 45».
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 Последний герой. Финал.
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 Спасатели. Экстренный вызов.
19.00 "Клон", т/с.
20.00 Жди меня.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Премьера. Начало лирико-комедийного сериала «Узкий мост». Всего 4 серии.
22.40 Комедия «Особенности национальной охоты».
00.30 НОВОСТИ.
00.40 Приключенческая комедия «Как разобраться с делами».
02.20 Триллер «В паутине страха».
04.10 Карнавал на берегу мечты.
04.50 - 05.20 «Брачные игры животных», д/с.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 ВЕСТИ НЕДЕЛИ с Сергеем Брилевым.
09.45 "Тайна гибели маршала «Ахромеева».
10.40 В «Городке».
10.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 "Бедная Настя", т/с.
12.50 «Что хочет женщина», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 «Идеальный шторм», х/ф.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 «Честный детектив». Авторская программа Эдуарда Петрова.
17.50 "Ундина. На гребне волны", т/с.
18.50 Премьера. «Городок».
19.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Я тебя люблю», т/с.
22.05 «Шахматист», т/с.

"ТЫВА"

23.15 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.35 «Мой серебряный шар. Леонид Утесов». Ведущий — В.Вульф.
00.30 Синемания.
01.00 - 01.13 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 Премьера. Начало комедийного сериала «Время — деньги».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Растительная жизнь.
10.50 Приключенческая комедия «Балбесы».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 Начало мелодраматического сериала «Цыган». Всего 6 серий.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток - шоу.
17.30 Совершенно секретно. Информация к размышлению.
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Бальзаковский возраст, или Все мужики сво...», т/с.
21.50 Чрезвычайное происшествие.
22.00 Страна и мир.
22.35 Боевик «Русский Рембо».
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 Премьера. «Революция по заказу: шах и мат семье Чаушеску».
01.15 Особо опасен!
01.45 Комедия «Лос-Анджелеская история».
03.15 Коллекция Национального географического общества. «Пиршество гигантских акул».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «Одиссея-5», т/с.
04.55 «10-8», т/с.
05.35 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.50 Музыкальная комедия «Только в мюзик-холле».
10.10 Опасная зона.
10.25 Прорыв.
10.50 Войди в свой дом.
11.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.15 Музыкальная сказка «Новогодние приключения Маши и Вити».
12.25 Постскриптум.
13.30 "Инспектор Деррик", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.45 Момент истины.
16.40 «Жалобная книга», ток-шоу.
17.25 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Два рояля.
18.50 Мультфильм.
19.10 "Таковы эти женщины",т/с.
19.50 Пять минут деловой Москвы.
19.55 Водевиль «Игра в любовь».
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.35 Особая папка.
23.10 Музыкальный серпантин.
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.35 Очевидное-невероятное.
01.05 - 01.45 Большая музыка.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 "Ох, мультики", м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
08.30 ТВ-Клуб.
08.40 Наши песни.
09.00 Завтрак с «Дискавери». «Школа шпионов».
10.00 Комедия «Карьера Димы Горина».
12.10 "Крутые бобры", м/с.
12.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 ТВ-Клуб.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Цена любви", д/д.
19.00 «Саша+Маша», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Комедия «Каникулы Санта-Клауса».
00.10 Дом-2. Зимовка.
00.20 Москва: инструкция по применению.
00.50 Наши песни.
01.00 Живой журнал.
01.30 Наши песни.
01.40 «Медвежатник».
01.45 Голод.
02.45 - 04.50 Комедия «4:0 в пользу Танечки».

ВТОРНИК, ДЕКАБРЬ 28

Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Узкий мост», т/с.
10.10 «Клон», т/с.
11.30 Смехопанорама.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 "Женщины в любви", т/с.
13.00 «Дисней-клуб». «Новые приключения Винни Пуха».
13.30 Комедия «На кого бог пошлет».
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 Трагикомедия «Дни ангела».
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 Пан или пропал.
19.00 "Клон", т/с.
19.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Узкий мост», т/с.
22.40 Комедия «Особенности национальной рыбалки».
00.30 НОВОСТИ.
00.40 Премьера. Мелодрама «Отец и сын».
02.20 Комедия «Первая полоса».
04.20 «Монстры», т/с.
05.00 - 05.30 «Брачные игры животных», д/с.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

05.05 ВЕСТИ+
05.45, 06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 «Я тебя люблю», т/с.
09.45 «Кто убил Котовского?»
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 "Бедная Настя", т/с.
12.50 "Что хочет женщина", ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 «Частная жизнь», ток-шоу.
15.25 «Шахматист», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.20 "Кулагин и партнеры".
17.50 "Ундина. На гребне волны", т/с.
18.50 Премьера. «Городок».
19.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 "Я тебя люблю", т/с.

"ТЫВА"

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 Премьера. «Во всем прошу винить «Битлз».
00.15 «Костер тщеславия», х/ф.
02.45 - 02.58 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Время — деньги», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 «Стресс», ток-шоу.
11.15 Рождественская сказка «Маленькая принцесса», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 «Цыган», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.35 «Никита Хрущев: перестройка без гласности».
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Премьера. "Бальзаковский возраст, или Все мужики сво...-2», т/с.
21.50 Чрезвычайное происшествие.
22.00 Страна и мир.
22.40, 00.15 Фантастическая мелодрама «Вечно молодой».
00.00 СЕГОДНЯ.
01.10 Кома: это правда.
01.40 Бильярд.
03.00 Коллекция Национального географического общества. «Животные, меняющие внешний вид».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «Одиссея-5», т/с.
04.55 «10-8», т/с.
05.35 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.50 Газетный дождь.
09.00 "Игра в любовь", х/ф.
10.45 Доходное место.
11.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.15 Музыкальный приключенческий фильм «Д' Артаньян и три мушкетера».
13.05 «Неприрученная природа Северной Америки», т/с.
13.40 "Инспектор Деррик", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.40 Европейские ворота России.
15.45 Телемагазин.
16.00 Мультфильм.
16.20 «Под луной», х/ф.
17.25 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Русский век.
19.00 "Таковы эти женщины",т/с.
19.45 Пять минут деловой Москвы.
19.55 Музыкальная комедия «Сестра его дворецкого».
21.35 Репортер.
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.35 Наша версия. Под грифом «Секретно».
23.30 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.35 Супердиск.
00.55 - 02.25 Мелодрама «Опасные связи».

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 "Ох, мультики", м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
08.30 ТВ-Клуб.
08.45 Наши песни.
09.00 Завтрак с «Дискавери». «Робо сапиенс».
10.00 «Каникулы Санта-Клауса», х/ф.
12.10 "Крутые бобры", м/с.
12.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 ТВ-Клуб.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Запретная зона", ток-шоу.
19.00 «Саша+Маша», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Комедия "Операция «Тушенка».
00.25 Дом-2. Зимовка.
00.35 Москва: инструкция по применению.
01.05 Наши песни.
01.15 Живой журнал.
01.45 Наши песни.
01.55 «Медвежатник».
02.00 Голод.
03.00 - 05.20 Комедия «Футбол — это наша жизнь».

1 БАНКЪ СИБИРСКОЕ О.В.К. ГРУППА РОСБАНК

Все, оформившие ВКЛАД "ПЕНСИОНЕР", до 5 февраля 2005 года, участвуют в розыгрыше ПРИЗОВ!

Срок вклада	Процентные ставки (% годовых) Рубли	Доллары США	Евро
6 месяцев	11,0%	6,0%	6,0%
9 месяцев	11,5%	6,8%	6,8%
12 месяцев	12,0%	7,5%	7,5%

ВКЛАД ПОПОЛНЯЕМЫЙ

ВОЗМОЖЕН ДОСРОЧНЫЙ ОТЗЫВ ДО 30% ОТ СУММЫ ВКЛАДА

ВЫДАЕТСЯ ДИСКОНТНАЯ КАРТА ДЛЯ ПОКУПОК МЕДИКАМЕНТОВ СО СКИДКОЙ

По всем вопросам обращайтесь:
г. Кызыл, ул. Тувинских добровольцев, 10.
Телефон для справок: 1-33-36.

Лицензия Банка России №1295

СРЕДА, ДЕКАБРЬ 29

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Узкий мост», т/с.
10.10 "Клон", т/с.
11.30 «Банда с собачкой. Дело 2004 года», д/д.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 "Женщины в любви", т/с.
13.10 Дисней-клуб. "Лило и Стич".
13.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 «Дни ангела», х/ф.
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 Пан или пропал.
19.00 «Клон», т/с.
19.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 "Узкий мост", т/с.
22.40 Комедия «Особенности национальной охоты в зимний период».
00.10 НОВОСТИ.
00.20 Фантастический триллер «Чужой».
02.30 Комедия «Неистребимый шпион».
04.00 «Монстры», т/с.
04.50 - 05.20 «Брачные игры животных», д/с. Закл. серия.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

05.00 ВЕСТИ+
05.45, 06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 «Я тебя люблю», т/с.
09.45 «К-19. Неголливудская история».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 "Бедная Настя", т/с.
12.50 "Что хочет женщина", ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 "Частная жизнь", ток-шоу.
15.25 Комната смеха.
16.25 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.20 "Кулагин и партнеры".
17.50 "Ундина. На гребне волны", т/с.
18.50 Премьера. «Городок».
19.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 Комедия «Дети Понедельника».

"ТЫВА"

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 Комедия «Орел и решка».
01.10 Дорожный патруль.
01.25 - 02.21 Горячая десятка.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 "Время — деньги", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 Женский взгляд.
10.55 Приключенческий фильм «Флиппер».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 «Цыган», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.40 «Жена Сталина Надежда».
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Бальзаковский возраст, или Все мужики сво...-2», т/с.
21.50 Чрезвычайное происшествие.
22.00 Страна и мир.
22.40, 00.15 Мелодрама «Ночь вопросов».
00.00 СЕГОДНЯ.
01.05 Драма «Даун Хаус».
02.40 Бильярд.
03.05 Коллекция Национального географического общества. «Красавица и чудовище».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «Одиссея-5», т/с.
04.55 «10-8», т/с.
05.35 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.50 Газетный дождь.
09.00 «Сестра его дворецкого», х/ф.
11.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
11.15 «Д' Артаньян и три мушкетера», х/ф.
13.10 Особая папка.
13.40 "Инспектор Деррик", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.40 Европейские ворота России.
15.50 Телемагазин.
16.00 Мультфильм.
16.15 «Под луной», х/ф.
17.25 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Алфавит.
19.00 "Таковы эти женщины",т/с.
19.45 Пять минут деловой Москвы.
19.55 Лирическая комедия «Четвертое желание».
21.40 Репортер.
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.35 Русский век.
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
00.35 Супердиск.
00.55 - 02.25 «Опасные связи», х/ф.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 "Ох, мультики", м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
08.30 ТВ-Клуб.
08.45 Наши песни.
09.00 Завтрак с Дискавери. «Лучшая реклама с участием животных».
10.00 "Операция «Тушенка», х/ф.
12.10 "Крутые бобры", м/с.
12.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 ТВ-Клуб.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Цена любви", д/д.
19.00 «Саша+Маша», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Комедия «Ворчун».
00.25 Дом-2. Зимовка.
00.35 Москва: инструкция по применению.
01.05 Наши песни.
01.15 Живой журнал.
01.45 Наши песни.
01.50 «Медвежатник».
01.55 Голод.
03.00 - 05.10 Мелодрама «И-мейл Богу».

ЧЕТВЕРГ, ДЕКАБРЬ 30

Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 "Узкий мост", т/с.
10.10 "Клон", т/с.
11.30 «Звезды эфира». Анна Шилова.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 "Женщины в любви", т/с.
13.10 Дисней-клуб. "Утиные истории".
13.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 «Дни ангела», х/ф.
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 «Клон», т/с.
19.20 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Узкий мост», т/с. Закл. серия.
22.40 Комедия «Операция «С Новым годом!»
00.40 НОВОСТИ.
00.50 Что? Где? Когда?
02.20 Комедия «Как это делают ковбои».
04.10 «Монстры», т/с. Закл. серия.
05.00 - 05.25 «Форанг».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

05.05 ВЕСТИ+
05.45, 06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 «Я тебя люблю», т/с.
09.45 «Ласковый май». Как сотворить кумира».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 "Бедная Настя", т/с.
12.50 "Что хочет женщина", ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 "Падал прошлогодний снег", м/ф.
14.50 Комедия «Невезучие».
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.20 "Кулагин и партнеры".
17.50 "Ундина. На гребне волны", т/с.
18.50 Премьера. «Городок».
19.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 Комедия «Иван Васильевич меняет профессию».
22.55 Премьера. Клуб «Театр+ТВ». Новогодний капустник «Театральная лимита».
00.55 - 03.03 Комедия «Счастливые номера».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 "Время — деньги", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Особо опасен!
10.55 Кулинарный поединок.
11.15 Комедия "Денис — мучитель".
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 "Цыган», т/с. Закл. серия.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.35 «Шпионы Ватикана».
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Премьера. «Золотой соловей».
22.00 Страна и мир.
22.40, 00.15 Комедия «В джазе только девушки».
00.00 СЕГОДНЯ.
01.30 Триллер «Американский психопат-2».
03.00 Бильярд.
03.20 Коллекция Национального географического общества. «В поисках радужной змеи».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 "Одиссея-5", т/с.
04.55 "10-8", т/с.
05.35 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.50 Газетный дождь.
09.00 «Музыкальная история», х/ф.
10.40 «Винни-Пух», м/ф.
10.50 Экспо-новости.
11.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
11.15 «Д' Артаньян и три мушкетера», х/ф.
12.45 «А у нас во дворе...», ток-шоу.
13.20 Репортер.
13.40 «Инспектор Деррик», т/с.
14.50 Экспо-новости.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.40 Войди в свой дом.
15.45 Телемагазин.
16.00 Мультфильм.
16.15 Парк юмора.
17.20 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время московскео.
18.15 21 кабинет.
18.40 Телемагазин.
19.00 «Тайны Ниро Вульфа», т/с.
19.45 Пять минут деловой Москвы.
19.50 «Четвертое желание», х/ф.
21.40 Репортер.
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.35 «Народ хочет знать», ток-шоу.
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.30 Супердиск.
00.50 «Опасные связи», х/ф.
02.15 - 02.45 Мода non-stop.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Ох, мультики», м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
08.30 ТВ-Клуб.
08.40 Наши песни.
09.00 «Завтрак с «Дискавери». «Тайны магии».
10.00 "Ворчун", х/ф.
12.10 «Крутые бобры», м/с.
12.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 ТВ-Клуб.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Цена любви", д/д.
19.00 «Саша+Маша», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Комедия «Новый год отменяется!»
00.05 Дом-2. Зимовка.
00.15 Москва: инструкция по применению.
00.45 Наши песни.
00.55 Живой журнал.
01.25 Наши песни.
01.30 «Медвежатник».
01.35 Голод.
02.40 - 04.40 Комедия «Семь стариков и одна девушка».

ЧАА ЧЫЛ-БИЛЕ, ӨҢНҮКТЕР!

Хүндүлүг өөрүм!

Күрүнеиң "Енисей" деп орук эргелели каш хонгаш үнер 2005 чылды болгаш Христос Бурганның чаяаттынган хүнүн таварыштыр Тыва Республиканың орук ажылдакчыларынга болгаш хоочуннарынга изиг байыр чедирип тур.

Ам үнер чыл Силер бүгүдеге тайбыңның, чаагай амыдыралдың, үре-түннелдиг ажылдың, чогаадыкчы ажыдыышкыннарның, идегелдериң болгаш бурунгаар чүткүлдериң чылы болзун!

Силерге кадыкшылды, аас-кежикти, чедиишкиннерни, омак-сергек, көрүштүг болуруңарны күзедивис!

Бажыңнарывыска тайбың болгаш оожургал чайынналзын!

Хүндүлел-биле,

"Енисей" орук эргелелиниң өмүнээзинден ооң даргазы С.С.САНАА.

ЧЫЛЫГ ИДИКТЕН САДЫП АЛЫҢАР!

Соңгу чүкке кылган херээжен улуска унтайка чылыг идиктерни садып тур бис.

Айтырар чери: Кызыл гостиница, 337 өрээл.

ПЯТНИЦА, ДЕКАБРЬ 31

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 "Узкий мост", т/с. Закл. серия.
10.10 "Клон", т/с.
11.30 "Кумиры". Людмила Касаткина.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 Лирическая комедия «Приходи на меня посмотреть».
14.20, 15.20 Все звезды в праздничном концерте.
15.00, 18.00 НОВОСТИ.
18.10 Новогоднее «Кривое зеркало».
21.00 ВРЕМЯ. Итоги года.
21.30 Новогодний вечер с Максимом Галкиным.
23.55 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
00.00 - 06.00 Новогодняя ночь 2005 на Первом.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

05.45, 06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 Комедия «Иван Васильевич меняет профессию».
10.30 «Ну, погоди!», м/ф.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 Премьера. «Кривое зеркало-2004». Лучшее.
14.00 ВЕСТИ.
14.10 Комедия «Девчата».
15.55 Лучшие песни. Финальный концерт.
17.00 ВЕСТИ.
17.20 Лучшие песни. Финальный концерт. Продолжение.
19.50 Премьера. «Кривое зеркало» в карнавальную ночь».
23.55 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
00.00 Новогодний «Голубой огонек» на «Шаболовке»-2005.
02.50 Новогодняя дискотека в «Олимпийском».
04.25 - 05.38 Новогодний «Голубой огонек» на «Шаболовке»-2005. Продолжение.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Время — деньги», т/с. Закл. серия.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 Квартирный вопрос.
11.10, 13.40 Лирическая комедия «Ирония судьбы, или С легким паром».
13.00 СЕГОДНЯ.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.15 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.10 Комедия «Укротительница тигров».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.20 Премьера. Новогодняя комедия «Посылка с Марса».
21.40 Новогодняя комедия «О' кей!»
23.40, 00.00 Первая ночь с Олегом Меньшиковым.
23.55 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
02.35 - 05.20 Музыкальная сказочная комедия «Чародеи».

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.45 Музыкальная сказка «Про Красную Шапочку».
11.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
11.15 «Лакомый кусочек». Рецепты к новогоднему столу.
11.35 Ретро-комедия «Покровские ворота».
14.20 Парк юмора.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.45 Без репетиций.
16.15 Комедия «Как стать звездой».
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Приглашает Борис Ноткин.
18.45 «Тайны Ниро Вульфа», т/с.
19.35 Мелодрама «Королева «Шантеклера».
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.30 Новогоднее поздравление мэра Москвы Ю.М. Лужкова.
22.40, 00.00 Танцуют все!
23.50 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
01.20 Комедия «Суп с капустой».
03.05 - 04.55 «Мисс Россия-2004».

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Ох, уж эти детки", м/с.
07.40 «Эй, Арнольд!», м/с.
08.10 "Как говорит Джинджер", м /с.
08.35 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
09.00 «Звериные войны», м/ф.
10.30 «Новый год отменяется!», х/ф.
12.40 "Крутые бобры", м/с.
13.05 "Губка Боб Квадратные Штаны", м/с.
13.30 "Котопес", м/с.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 «Саша+Маша», т/с.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Новогодний вечер в Доме-2.
23.55 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
00.05 Дискотека в Доме-2.
01.00 Караоке.
03.30 «Смешные и голые».
03.55 - 05.40 Ироническая эксцентрическая мелодрама «Формула любви».

СУББОТА, ЯНВАРЬ 1

Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран

1 КАНАЛ

08.00 Новогодний вечер с Максимом Галкиным.
10.20 Премьера. «Ералаш».
10.50 Новогоднее шоу Андрея Малахова.
12.10 Премьера. «Смешные люди».
15.10 Эксцентрическая комедия «Джентльмены удачи».
16.50, 18.10 Новогоднее «Кривое зеркало».
18.00 НОВОСТИ.
20.00 «Новые песни о главном». Часть 1-я.
23.30 Приключенческий боевик «XXX — три икса». *Ксандр Кейдж живет так, чтобы испытывать постоянный приток адреналина. До сих пор ему давал это экстремальный спорт. Теперь у него есть шанс пойти на куда большой риск: Агентство Национальной Безопасности США поручает ему внедриться в анархическую организацию террористов. Ни одному агенту-профессионалу это не удавалось, но Кейдж — идеальная кандидатура для выполнения сверхсекретной миссии.*
01.40 - 05.55 Музыкальная ночь.

РОССИЯ

05.35 Новогодний «Голубой огонек» на «Шаболовке». Лучшее.
08.00 «Ну, погоди!», м/с.
08.40 Комедия «Девчата».
10.20 «Кубок юмора» с участием А.Арканова, С.Альтова, Лолиты, А.Трушкина, А.Буйнова и многих других.
12.05 Комедия «Любовь и голуби».
14.00 ВЕСТИ.
14.10 Комедия «Укрощение строптивого».
15.50 «Юмор года». Часть 1-я.
17.00 ВЕСТИ.
17.10 «Юмор года». Часть 1-я. Продолжение.
17.55 Премьера. Музыкальный фильм «Три мушкетера».
19.45 Премьера-2005. «Властелин колец. Братство кольца».
22.45 Премьера. Новогодняя комедия «Прощайте, доктор Фрейд».
00.40 Комедия «Голый пистолет 331/3. Последнее оскорбление».
02.00 - 03.40 «Любовник», х/ф.

НТВ

05.20 Комедия «В бреду».
06.55 Музыкальный приключенческий фильм «Д' Артаньян и три мушкетера».
11.10 Комедия «Бетховен-3».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.15 «Новые бременские», м/ф.
14.15 Приключенческая комедия «Вовочка».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.15 Женский взгляд. От всей души.
17.55, 19.15 Премьера. «Самое смешное».
19.00 СЕГОДНЯ.
20.25 Комедия «На Дерибасовской хорошая погода, или На Брайтон-бич опять идут дожди».
22.10 Криминальная драма «Стриптиз». *Когда красавицу Эрин уволили из ФБР, она нанялась танцовщицей в стриптиз-бар. Ее нынешнее существование омрачает лишь одно обстоятельство: бывший муж Эрин — полицейский осведомитель — забрал себе их дочку. Вовсю используя красоту и навыки работника спецслужб, Эрин предпринимает ряд авантюр, чтобы вернуть ребенка.*
00.05 Кубок мира по латиноамериканским танцам среди профессионалов.
01.40 Романтическая комедия «Ее алиби». *Автор детективных романов в поисках сюжета забредает на судебное заседание, где слушается дело красавицы-румынки, обвиняющейся в убийстве. Подсудимая настолько хороша, что писатель придумывает ей алиби, выступает как свидетель, а затем поселяет девушку на своей вилле.*
03.15 - 04.45 Фантастическая комедия «Невероятные приключения Билла и Теда».

ТВЦ-Сибирь

07.30 Шире круг.
08.40 Музыкальная мелодрама «Большой вальс».
10.25 «Остров сокровищ».
11.20 Песенка года.
11.45 АБВГДейка.
12.15 Музыкальная сказка «Приключения Буратино».
14.30 Начало комедийного сериала «Тонкая голубая линия». *В этом отделе полиции работают «настоящие мастера» своего дела: неврастеничный восторженный юноша, пожилая дамочка с замашками мегеры, решительная красавица-индианка, веселый бабник и выпиваха... Впрочем, неудивительно, что здесь подобрался такой состав: ведь руководит отделом полицейский Фаулер, которого тоже нельзя назвать вполне нормальным.*
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.10 Репортер.
15.20 Два рояля.
16.05 Премьера. Начало фантастико-приключенческого мини-сериала «Великий Мерлин». Всего 4 серии.
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.10 Мультфильмы.
18.50 Новогодний карнавал.
20.25 Лирическая комедия «С Новым годом! С Новым счастьем!»
22.55 СОБЫТИЯ. Время московское.
23.35 Премьера. «Зимняя сказка».
01.30 Эксцентрическая комедия «Парад идиотов».
03.10 - 04.55 Авантюрная комедия «Добиться успеха». *Два брата-авантюриста и их безработная подружка создают липовую фирму «Добиться успеха», якобы занимающуюся скупкой маленьких, но перспективных компаний. Путем бесконечных махинаций троица героев стремится разбогатеть.*

ТНТ

05.55 Романтическая комедия «Уроки любви». *Приглашенные для раздела наследства молодые герои Сара и Кай с удивлением узнают, что они — брат и сестра...*
07.40 «Наша секретная жизнь-2», т/с.
08.30 Фигли-мигли.
09.00 Завтрак с «Дискавери». «Как пережить похмелье».
10.00 «Ну, погоди!», м/ф.
12.35 «Бременские музыканты», м/ф.
13.00 «По следам Бременских музыкантов», м/ф.
13.20 «Приключения Винни-Пуха», м/ф.
14.00 «Ох, уж эти детки в Париже», м/ф.
15.25 Новогодний вечер в Доме-2.
17.05 "Саша + Маша", т/с.
20.00 Дом-2. Безответная любовь.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Музыкальная комедийная мелодрама «Зита и Гита».
23.25 Дом-2. После заката.
23.50 "Смешные и голые", т/с.
00.20 - 02.05 «Уроки любви», х/ф.

Ажылчыннарның негелдези

ШЫН САНАДЫП БЕРИП КӨРҮҢЕР

Кайгамчыктыг каас-чараш бойдустуг Тывавыстың келир үези, сайзыралы бистерниң боттарывыстың холувуста деп бодаар мен.

90 чылдардан бээр турупкан тудугларывыстың катап туттунуп, тудуг ажылдарының эгелээнинге өөрүвес аргавыс чок. Кызыл хоорайда суг ажыглалга кирип турар тудугларның хөйүн. Бо-ла бүгү тудугларны соңгаартан келген өске нация "акыларывыс" эвес, Тывавыстың төлептиг оолдары, кыстары тудуп үндүрүп турары өөрүнчүг. Ажыглалга кирген тудуглар шынарлыг-даа бооп турар.

Шак-ла ындыг суд чериниң чаа тудуу чоокта чаа Сүт-Хөл кожуунның Суг-Аксынга эгеледи. Апрель айда эгелээн тудугнуң ындыг дурген туттунуп, чараш апарганын көөрге, сагышка өөрүнчүг-ле-дир.

Ындыг-даа болза хомуданчыг чүүл база бар. Ук тудугну ол хире дүрген кылган тудугжулар бистер хол куруг калган бис. Чайны чайладыр 2-3 муң рубльди карак чаап үлээн. Ындыг-даа болза кижи күжү төнер эвес, холувус салдынмайн, тудуг доосту бээрге, даргаларывыс ажылдаан шалыңывысты долузу-биле санап бээр боор деп идегеп, карак кызыл ажылдаан бис. Бистерниң, тудугжуларның, аразында хөй ажы-төлдүг, инвалид дээш, кандыг кижилерни чок дээр. Амыдырал, ажы-төл дээш кызып-ла ажылдаан бис.

Чаа тудуг ноябрь айда ажыглалга кирген. Кызылдан тускай комиссия келгеш, хүлээп алган. Ол даргалар бистиң-биле-даа чугаалашпас, чүгле даргаларывысты-ла долганып, оларны мактап чоруп турар болганнар. Ажылдаан акшавысты долузу-биле үлээр деп өөрүнчүг медээ дыңналы берген.

Ийи хүн иштинде доңуп-дожап, чаа тудуг чанынга манап келген бис. Ынчап турувуста, даргаларывыс-даа келген-не. "Ынанганының бажын ыт чиген, ыңгыржактың бажын өрт чиген" дээнинде ышкаш, шеверлекчилер 2 муң, тудугжулар 5-5 муң рубль алган бис. Долу төлевирниң ындыг эвээш болганының ужур-чөвүн даргалардан айтырарывыска: "Харын-даа берип турда, албас болзуңарза, чоргулай барыңар, санап кааны ындыг болган-дыр" дээр болдулар. Ам канчаар, "төгериниң орнунга, амзааны дээре" дээнинде дег, хөөннүг-хөөнчок алгылап алдывыс. Өглеривисте ажы-төлүвүстү бодап кээрге, боостааны кара даш өе бээр чорду.

Эргим хүндүлүг даргаларывыс! Бистиң бо кылган ажылывысты хынадып, акша-шалыңывысты шын санадып берип көрүңер.

Бөлүк тудугжулар.
Сүт-Хөл кожуун.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, ЯНВАРЬ 2

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Полнометражный мультфильм «Камешек и Пингвин».
07.10 Лирическая комедия «Детский мир».
08.40 Приключенческая комедия «Домашний Кинг-Конг».
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Премьера. «Ералаш».
10.40 Премьера. «Кумиры» + кумиры».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Музыкальная комедия «Карнавальная ночь».
13.40 Праздничный юмористический концерт.
15.50 «Новые песни о главном». Часть 2-я.
18.00 НОВОСТИ.
18.10 Новые песни о главном.
20.00 Премьера. Музыкальная комедия «Сорочинская ярмарка».
22.10 Кинокомикс «Человек-Паук». *Старшеклассник Питер Паркер — вечный неудачник, над которым издевались все, кому не лень, — после укуса паука-мутанта обретает невероятные качества: силу, ловкость, умение молниеносно карабкаться по стенам и выбрасывать крепчайшую паутину. Теперь Питер — Человек-Паук, защитник обиженных и гроза преступников. Но впереди Питера ждет тяжелое испытание: встреча с суперзлодеем, Человеком-Скорпионом.*
00.40 Выпускной вечер «Фабрики звезд-1». Концерт в «Олимпийском».
02.30 Романтическая комедия «Амели».
04.20 - 06.00 Комедия «Робин Гуд — мужчина в трико».

РОССИЯ

05.45 Фильм-сказка «Руслан и Людмила».
08.10 «Ну, погоди!», м/с.
08.30 «Властелин колец. Братство кольца», х/ф.
11.35 «Аншлаг». Праздничный выпуск.
14.00 ВЕСТИ.
14.10 Комедия «Не может быть!»
15.55 «Юмор года». Часть 2-я.
18.20 Музыкальный фильм «Снежная королева».
20.00 ВЕСТИ.
20.15 Михаил Задорнов. «Не дай себе засохнуть!»
22.10 Приключенческая комедия «Детсадовский полицейский».
00.10 Комедия «Теория запоя».
01.25 - 03.35 «Братья Блюз», х/ф.

НТВ

04.45 «Конек-Горбунок», м/ф.
05.55 Фантастический фильм «Капитан Немо».
07.15 Историко-героическая киноповесть «Эскадрон гусар летучих».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 Музыкальный фильм «Безумный день, или Женитьба Фигаро».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Профессия — репортер. «Зашкеренные в океане».
13.45 Фильм о фильме. «Бальзаковский возраст».
14.15 «Бальзаковский возраст, или Все мужики сво...-2», т/с.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.15 Кулинарный поединок.
17.15 Музыкальная героическая комедия «Свадьба в Малиновке».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.30 Премьера. «Юбилей Алисы Фрейндлих».
20.40 Премьера. Фильм «Новый год по Гринвичу» из мелодраматического сериала «Таксистка».
22.35 Фактор страха-III.
23.30 Фактор страха: рок-десант.
00.50 Фантастический боевик «Затерянные в космосе». *2058 год. Все земные ресурсы на исходе, человечество доживает последние годы. Ученый с семьей отправляется на далекую планету, чтобы подготовиться к эвакуации землян через порт времени. Но план спасения под угрозой, людям пытаются помешать мутанты.*
02.55 Эротический фильм «Студентка».
04.40 - 06.30 Комедийная фантасмагория «Дикая штучка».

ТВЦ-Сибирь

08.30 «С Новым годом, с новым счастьем!», х/ф.
10.35 «Остров сокровищ», м/ф.
11.35 Шар удачи.
11.45 Музыкальная мелодрама «Мое последнее танго». *Юная певица Марта — дочь дирижера. Новая жена ее отца примадонна пытается избавиться от девушки, видя в ней будущую соперницу. Марта уходит из театра, однако впереди ее все равно ждут блистательная карьера, успех и, конечно же, любовь.*
13.55 Приглашает Борис Ноткин.
14.25 «Тонкая голубая линия», т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Алфавит.
15.55 «Мороз Иванович», м/ф.
16.05 «Великий Мерлин», х/ф.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «Первая скрипка», м/ф.
18.30 Новый год на ТВЦ. «Шансон... Шансон... Шансон...»
20.30 Премьера. Комедийная мелодрама «Рецепт колдуньи».
22.30 СОБЫТИЯ. Время москов.
23.00 Триллер «Дом по соседству».
00.55 «Зимняя сказка». Новогодняя дискотека.
02.35 - 04.20 Сатирическая комедия «Распутницы».

ТНТ

05.55 Мелодрама «Крах любви».
07.40 «Наша секретная жизнь-2", т/с.
08.30 Фигли-мигли.
09.00 Хит-парад дикой природы.
10.00 «Ох, уж эти детки в Париже», м/ф.
11.10 «Приключения капитана Врунгеля», м/с.
13.15 «Ох, уж эти детки в лесу», м/ф.
14.40 «Зита и Гита»(Индия), х/ф.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Саша + Маша", т/с.
20.00 Дом-2. Свадьба.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 «Зита и Гита» (Индия), х/ф.
23.40 Дом-2. После заката.
00.10 "Смешные и голые", т/с.
00.40 - 02.30 «Крах любви», х/ф.

ЮБИЛЕЙИҢЕР-БИЛЕ!

Шагаан-Арыгда чурттап чоруур ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Владимир Даваевич ОНДАР** декабрь 28-те 60 харлаарын база аввавыс **Диизеңмаа Кыргысовна**-биле өг-бүле тутканындан бээр 35 чыл болган оюн демдеглээр.

Ачавыс биче сеткилдиг,шевер, чуруур, парлаар кижи. Ол хууда автобузу-биле пассажирлер аргыштырып ажылдап чоруур.

Чаа чыл бүдүүзүнде аввавыска, ачавыска кадыкшылды, узун назынны күзедивис!

Хүндүлел-биле, уруглары, уйнуктары.

ТӨРУТТУНТЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим, ынак, хүндүлүг аввавыс, кырган аввавыс **Санаймаа Тановна ПАР-ООЛ** бо айда 60 харлаар. Ынак аввавыска амыдырал-чурттаргазынга аас-кежикти, бистиң аравыска каң кадык чурттаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруглары, уйнуктары база хөй санныг төрелдеринден.

"ТЫВАХАРЫЛЗААИНФОРМ" ААН-ниң ДЫҢНАДЫЫ

"Тывахарылзааинформ" ААН-ниң 2005 чылдың январь 1-ден харылзаа ачы-дузазының өртектери өскерилгенин бүгү хереглекчилерге дыңнадып тур. Өртектер мындыг:

— чурттакчы чоннуң телефон дээш абонент төлевири 150 рубль, организацияларга 220 рубль болур (немелде өртекке үндүрүг чокка);

— тус черниң телефон харылзаазынга немелде ачы-дуза чедирилгези ортумаа-биле 30 хуу өзер;

— чогуур бюджеттерден акшаландырып турар организацияларга хоорайлар аразының зоналар каналдарынга аренда

100 км чедир черге — 4 рубль 85 көпеек, НӨУ чокка;

101 км-ден 600 км чедир — 11 рубль 75 көп, НӨУ чокка.

Чогуур бюджеттерден акшаландырбайн турар организацияларга өртектерни өстүрбес.

— хоорайлар болгаш чурттар аразының телефоннарын кожарынга, телефон четкизинге киреринге (доктааткан өртек) , Интернет курлавырынче киреринге өртектерни өстүрбес.

Өөреникчиниң чагаазы

"ЫНАК АВАМ", "ЫНАК АЧАМ"

Кызыл дыттыг, аржаан суглуг Улаатай хем харлыг-доштуг, кадыр-берттиг, улуг арттарлыг Өвүр кожуунда чер-ле болгай. Бистиң кырган-аввавыс Раиса Эмишкеевна, кырган-ачавыс Дандар-оол Дыртыкович Донгактарның кыжын-чайын дивес малын малдап чоруур чурту бо. Аввавыстың ада-иезин оларның уйнуктары бистер "ынак авам", "ынак ачам" дижир бис. Авам миннип келирге-ле, ада-иезиниң малчыннап чораанын сактып чугаалаар.

Кырган-аввавыстың кылбас-тутпас ажылы чок. Кандыг-даа ажылды чогаадып кылырынга ынак деп эскерген мен. Дыштанылгаларда аалга чеде бээривиске, аажок амыраар. "Кыс кижи шупту чүвени кылып билир ужурлуг, уруум, мону даараалы, мону мынчаалы ..." дээш, өөредип, даады чагыгсүмезин каткан олурар кижи. Ооң тыва тоннар, кадыг идиктер, тыва бөрттер дээш, даарадвазы чок. Дордум курлуг торгу тонун кеткен артистер, содак-шудактыг кадыг идиин кеткеш, девип-самнаан мөгелер кижи сагыжынга кирер. А бис, ажы-төлү база ажы-төлүнүң ажы-төлү, национал тыва хеп көрүлдезинге кырган-аввавыстың даарап берген идик-хевин кеткеш, шаңналдыг черлерни каш-даа ап келген бис.

Кырган-ачам — кырган-авамның эң идегелдиг дузалакчызы. Аалга эр кижиниң кажаа-хораа септээр, тудар, сиген-ширбиил кезер, ыяш-даш белеткээр дээш, кылыр ажылы хөй-даа болза, ол кырган-авамга даады дузалашкан олурар. Кырган-ачамның эттеп каан алгыларының хоюу торгу-маңнык дег. Ол эртен даң бажындала шайын изидиптер, авам үгле ынчан турар. Олар эртен хайындырган ак шайын тос-караа-биле йөрээп, чалбарып чажар чаңчылдыг. Мал-маган ыдыктаар, дүк кыргыырда эрги-чаа ай, хүн календарын сагыыры чурум болган. Кырган-ачам эртенги саалда үезинде бызааларны эдирер, инек өдээн аштап-арыглаар, хой кадарар дээш, анаа черле олурбас.

Ол Кызылга тракторист-машинист курстарын дооскаш, төрээн суурунга бульдозер, трактор башкарып ажылдап тургаш, колхоз-совхозтуң, кожуунуң мурнундан каш удаа шаңнадып чораан. Өг-бүлезинге ийи дугаар төл бооп төрүттүнген. Шериг херээн эрттиргеш, кырган-авам-биле өг-бүле туткаш, чылгы мал малдап чораан.

1994 чылда чайгы дыштанылга үезинде аалга видеокамераларлыг японнар келгеш, кырган ада-иевистиң кылган ажылдарын тырттырып, сонуургап турганын дыка тода сактыр-дыр мен. Мал-маганның дүк-түлүн, аът болгаш инек кудуруунуң, челиниң дүгүн октавайн, бызааларга челелер, өг куру эжип каарлар. Хураган дүгү кыргып тургаш, аажок хумагалаар, хой дүгү-биле холуй тудуп тургаш, шыкка салгаш, саваааш-биле соп тургаш, аътка сөөртүп, өйдүрүп турганын көрген мен. Оон өйүп-өйүп келирге, калбак кидис апаар, ону ханакарактай даарай бээрге, оон-даа нарын. Бо бүгүнү чаңгыс чай дургузунда төндүр кылыптарлар. Оларның өөнүң дээвиирлери, адаккылар доозазы ак кидис.

Кырган-авам, кырган-ачам 3 кысты, 6 оолду өстүрүп кижизиткен, 2 оглу чок болза-даа, сула салдынып, арагалапдарылап чорбааннар. Ажы-төлү эмчи, садыгжы, бухгалтер эртемниг, уругдарыглыг чурттап чоруур. Ажы-төлүнүң ажы-төлү уйнуктары бистер 8 бис. Өглүгбаштыг, ажыл-агыйлыг ажы-төлүнче безин ам-даа мынчага сүт, өреме, хооруп-соктаан далган-тараазын даады чорудуп, идикти, тонну-даа эккеп берип, сагыш човаан олурарлар.

Кырган-авамның аажы-чаңы ындазындан омак-хөглүг, солун чугаалар, төөгү чугаалаарынга, суртаал ажылы кылырынга ынак болза, кырган-ачавыс топтуг-томаанныг, хөй чүве чугаалавас, чугаалаанда, аажок солун, каттырынчыг таварылгалар чугаалаар. Кырганнарывыс ам кайызы-даа 63 харлаан.

Чымыштыг иштиг өгбелеримге черге чедир мөгейбишаан, бүгү-ле чүүлдерге экини, узун назынны катап-катап йөрээрдир мен. Ада-ие кандыг болдур, ажы-төлү ындыг болур ужурлуг. Ынчангаш оларның буянныг, ажыл-ишчи соруун дөзээри албан деп бодап чоруур мен. Угбам Белекмаа улуг улустарывысты аажок дөзээн. Бичии ургларга кадыг идиктерни, хөректээштерни, мойтук идиктерни, тоннарны даарааш, төрелдериниң уруг-дарыынга бергилээр. Даай-авам Чойган, честем Вадим кырганнарывыс ышкаш Мугурда хуу малын малдап чоруурлар.

Аржаана ОНДАР,
Солчур школазының 10-гу клазының өөреникчизи.

ШЕРИГ-ДАЛАЙ ФЛОДУНДАН ИЗИГ БАЙЫР

Эки хүннүң амыр-мендизи-биле, "Шынның" редакциязы болгаш ооң номчукчулары!

Силер бүгүдеге ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни, амыдырал-чурттаргаңарга аас-кежикти күзевишаан, Шериг-далай флодундан чалбыыштыг изиг байырым чедирип олур мен.

Эрте берген-даа болза, Авалар хүнүн таварыштыр ынак авамга байырымны ооң ынак "Шын" солунунга парлап бээрин дилээр-дир мен.

Эргим, хцндцлцг, ынак аввавыс Монгуш Байлак Сендажыевна!

Силерге Бцгц-делегейниң Иелер хцнцн таварыштыр Ыраккы Соңгу чцктен байырым чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, кезээ шагда омак-хөглцг, аас-кежиктиг ажы-төлцңерниң аразынга ам-даа хөй чылдарда чурттаарыңарны база бцгц-ле чццлдерге чедиишкиннерни сеткилимниң шымныып четпес ханызындан кцзеп, силерге тураскааткан шцлццмнц бараалгадып олур мен, авай.

Каптагайны кара булут
дуглавазын,
Хаяалыг хцн кезээ шагда чырып
чорзун!
Хайыралдыг эргим ынак
аваймга
Карак чажы, муңгаралдар
турбас болзун!

Шолбан БАДЫ.

Мурманск.

ХУУДА ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЛЫГЛАР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы «Хууда дузалал ажыл-агый дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган. Ону боттандырары дээрге амыдырапчурттаарының бир аргазы, ону тургузарының хоойлу-дүрүм талазы-биле үндезиннерин билип алырын тайылбырлаан чугула документ болур.

Рыноктуң хоойлузун, негелделерин езугаар бистиң республикада дузалал ажыл-агыйлыг хамаатылар, коллективтер база ол арганы ажыглап эгелээр деп белеткенип турар хамаатылар эвээш эвес. Хууда дузалал ажыл-агыйлыг чамдык хамаатыларның түннелдеринде үлегерлиг чүүлдер бар. Тараачын (фермер) ажыл-агыйларның, хереглел кооперативтериниң база Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекизинде биче сайгарлыкчы чорук эвилели бистеі ажылдап турар. Ынчангаш үстүнде адаанывыс хоойлунуң дугайында тайылбырлаарының мурнунда эң-не шылгараан хуузунда ажыл-агыйларның аттарының чамдыызын-даа болза адааары артык эвес болур. Тараа дүжүдүн алыр талазы-биле Сүт-Хөл кожуундан Александр Ооржак 100 гектар шөлүнүң бир гектарындан 21,8 центнер дүжүттү, картофель талазы-биле ол-ла кожуундан Мезил-оол Ооржак 8 гектар шөлүнүң бир гектарындан 225 центнерни ажаап алган. Бай-Тайгадан Ортаат Болатмаа, Барыын-Хемчикте сарлык малдап турар Артыш Ооржак, хөй малдыг Улар-оол Ооржак, Чаа-Хөлден өшкү малдап турар Мерген Доржу, Тес-Хемден чылгычы Очур-оол Эрендей, Эрзинден хөй малдыг Сергей Ынаалай болгаш өскелерни-даа адап болур. Ниитизи-биле 150 кижи эвилелдиң шаңналдарын алган. Хууда дузалал ажыл-агыйлар алган продукциязын садып-саарып, боттарының база дөргүл-төрелиниң хереглелдеринден аңгыда, аъш-чем-биле чонну хандырарынга улуг үлүг-хуузун киирип турар.

Ынчангаш амгы үеде малмаганны өстүрери, тараа, ногааны тарыыры өг-бүле бүрүзүнүң эң чугула сорулгазы болуп турар. Ону барымдаалааш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы «Хууда дузалал ажыл-агый дугайында» Хоойлуну хүлээп алганы ол. Бо Хоойлу хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдер, ону эгелээр деп турарларга ажыктыг, чамдык билдинмес айтырыглар талазы-биле оларга тайылбырлап турар дээрзи билдингир.

Хоойлуда кандыг-кандыг кол-кол чүүлдерни айтып турарыл?

Хоойлу болза көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аъш-чем аймаан бүдүреринге хууда дузалал ажыл-агыйларның ролюн бедидеринче угланган, Тыва Республиканың девискээринге хамаатылар ону хөгжүдериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлээрин, эргечагырга органнары хууда дузалал ажыл-агыйлыг улуска канчаар дузалажырын тодарадып айтып турар.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйы-биле холбашкан хамаарылгаларны хоойлу-дүрүм езугаар канчаар таарыштырарыл?

Ону Россия Федерациязының Конституциязынга, «Хууда дузалал ажыл-агый дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга база Федеративтиг өске-даа хоойлужудулгаларга, РФ-тиң эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг өске-даа актыларынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, бо Хоойлуга болгаш Тыва Республиканың нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларынга база тус черниң бот-башкарылгазының чогуур дүрүмнеринге дүүштүр боттандырар.

Хамаатыларның дузалал ажыл-агыйлары деп чүл?

Ол дээрге көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер болгаш болбаазырадыр талазы-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың бир хевири-дир. Хууда дузалал ажыл-агыйны хамааты кижи азы ооң-биле кады чурттап турар улузу болгаш хууда дузалал ажыл-агыйлыг болуру-биле аңаа азы садып алганы чер участогунга бодунуң (боттарының) хууда хереглелдерин хандырары-биле алган черинге кылыр ажылы болур.

> *Олар хөй-ле болур болза, биске ажыл чоктар эвээжээр*
> *Өг-бүлелериниң орулгазы көвүдээр*
> *Ажы-төлдү күш-ажылга өөредип чаңчыктырарынга ажыктыг*
> *Чонну аъш-чем-биле хандырарынга дузалыг*

Парламентиниң индири

Хууда бүдүрүп, болбаазырадып алганы аъш-чем аймаа ону бүдүрүп, кылып турар кижиниң хууда өнчүзү болур. Хууда дузалал ажыл-агыйлыг хамаатының бүдүрген база сайгарган продукциязы ниити сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага хамаарышпас. Хууда дузалал ажыл-агыйга ажыглаар шөлдү Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр бээр азы ону садып алыр.

Хууда дузалал ажыл-агыйлыг болурда хамаатының эргези кандыгыл? Бистиң республиканың девискээринге хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдерин кымга чөпшээреп болурул?

Россия Федерациязының бот-башкарнып билир, өскээр чугаалааргa, угаан-сарыылы анаа, черни керээ езугаар анаа алган азы садып алган хамаатызы ындыг эргелиг болур. А даштыкы хамаатылар болгаш хамааты болбайн-даа турар кижилер Россия Федерациязының хоойлузунуң негелделеринге дүүштүр Тыванның девискээринге хууда дузалал ажыл-агыйлыг бооп болур.

Хамаатылар болза хууда дузалал ажыл-агыйын күрүнеден бүрүткедип алгаш, ооң участогунга ажылдап эгелээр.

Күрүне болгаш муниципалдыг өнчүде турар чер участогун эдилээр эргезин езугаар черни көдээде чурттап турар чериниң аайы-биле алыр. Хоорай азы муниципалдыг өнчүде турар хоорай кавызынга хамааржыр черлерни, бир эвес ында хостуг участоктар бар болза, чүгле ынчан чөпшээреп бээр.

База бир мындыг чүүлдү билип алыры чугула: бир эвес бажың даштында (коданда) чер участогу бар болза, ону көдээ ажыл-агый продукциязынга ажыглаарындан аңгыда, аңаа чурталга бажыңын, чунар-бажыңын, ногаа тарып өстүрер чылыг тудугларны (теплицаларны), гаражты, кажааларны тудуп ап болур, а бир эвес хууда дузалал ажыл-агыйынга кижи шөлде база участогу бар болза, аңаа чүгле тараа, ногаа, картофель тарыыр эргелиг, аңаа кандыг-даа тудуг турбас.

Күрүне болгаш муниципалдыг өнчүге хамааржыр черлерни хууда дузалал ажыл-агыйлыг кижиге участокту тус черниң бот-башкарылга органнарының хоойлу-дүрүм база нормативтиг эргехоойлу актыларынга дүүштүр үндүрүп бээр. Ындыг участоктарның эң улуг хемчээли 11 гектардан ашпас болур. Бир эвес оон ажа бээр болза, ону бир чыл дургузунда хавырар азы тараачын, арат ажыл-агый кылдыр эде бүрүткээр азы ол хамаатыны хууда сайгарлыкчы кылдыр бүрүткээр.

Хууда дузалал ажыл-агыйлыг хамааты күрүне эргечагыргазының база тус черниң бот-башкарылга органнары-биле кандыг харылзаа холбаалыг болур ужурлугул?

Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан аңгыда, ол хамаатыларның ажыл- чорудулгазынче күрүне база тус черниң бот-башкарылга органнары холгаарлавас.

Хууда дузалал ажыл-агыйлыг хамаатылар хоойлужудулганың негелделерин канчаар күүседип, боттандырып турарын республиканың күүсекчи болгаш тус черниң бот-башкарылга органнары боттарының эргелеринге дүүштүр хынаар.

Хууда дузалал ажыл-агыйлыг кижи эт-хөреңгилерин, аңаа быжыглап бергени азы садып алганы чер участогун, чурталга бажыңын, кажаа-хорааларны, чунар-бажыңын, теплицазын, азырап турар мал-маганын, куштарын, арыларын, балыктарын база техниказын, дериг-хереке-лдерин, транспорт аймаан ажыглаар.

Хууда дузалал ажыл-агыйлыг кижини күрүнеден канчаар деткиирил?

Олар болза көдээ ажыл-агый бараанарын бүдүрүп турар кижилер-биле бир дөмей, Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазын езугаар федералдыг бюджеттиң база республика бюджединиң күсели-биле күрүне деткимчезин алыр эргелиг. Оон аңгыда ол хамаатылар ажыл-агыйынга бүдүрген продукциязын республика болгаш муниципалитет чагыгларының системазын дамчыштыр садып алырын күрүне эрге-чагыргазының база тус черниң бот–башкарылга органнары оларга дузалажыр. Оон аңгыда доктааткан чурум езугаар оларга сиген кезер черлерни, мал одарладыр шөлдерни аңгылап бээр, зооветеринария, агрохимия талазы-биле ачы-дузаларны көргүзер база инженер-техниктиг болгаш медээ, арга-сүме талазы-биле ачы-дузаларны көргүзер, онзагай болуушкуннарның уржуктарын чайладыр хүлээлгелиг. Ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйлыг улустуң бүдүрген продукциязын болбаазырадып ажаап шыгжаарынга база оон ыңай-бээр дажыглаарынга, сайгарарынга керээ езугаар дузалаар.

Хууда дузалал ажыл-агыйга учет, отчет кандыг болур ужурлугул?

Муниципалдыг тургузугнуң административтиг девискээринде турар дузалал ажыл-агыйларның учедун тус черниң бот-башкарылга органнары ажыл-агый деп теринге бижип демдеглээр. Ол деп терлерни долдурарының чурумун Россия Федерациязының Чазаа тодарадып айыткан болур. Амгы үеде бир кол чугула айтырыг болза пенсия талазы-биле ыяап-ла камгаладылга болгай. Ындыг болганда хууда дузалал ажыл-агыйлыг хамаатылар пенсия талазы-биле ыяап-ла камгаладыр албан чери-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазын езугаар камгаладылга дугайын эки туразы-биле дугуржуп алыр. Ооң чурумун албан черинден айтырып билип алыр.

Чамдыкта кандыг-бир чылдагаан-биле хууда дузалал ажыл-агыйны соксадыр-даа таварылга турар апаар. Ону соксадырының тода айыткан чер участогун ажыглаар эргези дүшкенде, ол ажыл-агый дүшкен деп санаар.

«Хууда дузалал ажыл-агый дугайында» республиканың чаа хоойлузунуң кол-кол чүүлдерин допчулап тайылбырлаарга мындыг-дыр. Ооң негелделерин билип алыры ындыг ажыл-агыйлыг болур деп турарларга база ындыг ажыл-агыйларга дыка чугула.

Хууда дузалал ажыл-агыйга ажыглаар черлерни садып алган болза, ону салгалы кижиге дамчыдып-даа берип болур. А бир эвес анаа халаска азы арендага берген болза, хуусаалыг болур.

Хууда дузалал ажыл-агыйлар хөй-ле болур болза, биске ажыл чоктар эвээжээр, өг-бүлелериниң орулгазы көвүдээр, ажы-төлдү күш-ажылга өөредип чаңчыктырарынга ажыктыг, республиканың экономика талазы-биле хөгжүлдезинге, ылаңгыя чонну аъш-чем-биле хандырарынга, улуг дузалыг болур дээрзи билдингир.

Таисья КУУЛАР,
Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Эртем-өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныяктар политиказының талазы-биле комитединиң даргазы.

50 ХАРЛААНЫНГА ТУРАСКААТКАН

Улуг-Хем кожуунга шыдыраа маргылдаазы бо-ла болу бээри чаңчыл болган. Бо удаада Шагаан-Арыг хоорайның болгаш Хайыракан суурнуң шыдыраачылары Арыг-Үзүү суурга аалдап чеде бергеш, ында участок эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер машиназының чолаачызы, кожуунның хоочун шыдыраачызы, чемпионнап чораан Алдын-оол Тюлюшович Хирлигбейниң 50 харлаанынга тураскааткан маргылдааны кончуг солун кылдыр эрттирген.

Үш команданың эң шыырак 24 ойнакчылары киришкен шыдыраа маргылдаазын кожуунның шыдыраа федерациязының даргазы, Россияның күш-культуразының болгаш спортунуң тергиини Кара-оол Натпий-оол организастап, судьялап эрттирген.

Чидиг демиселдиң түннелинде спорт мастеринге кандидат, республика чемпиону чораан Мөңгүн-оол Тюлюш кымга-даа уттурбайн, юбилярның өртектиг белээ-биле шаңнаткан. Чемпионнуң өөредип, эдертип чорууру өөреникчизи Шагаан-Арыг школазының 9-ку классчызы Аян Самдан кончуг эки оюнну көргүзүп, ийиги черни ээлээн. Хайыракан суурнуң чемпиону, ында шыдыраа федерациязының даргазы Сергей Ооржак үшкү черни, а кожуун чемпиону Ольга Федорова дөрткү черни алган. Шаңнатканнарның даңзызын бешки черни алган Экендей Даржай хагган. Юбилярның тускай шаңналдарын Арыг-Үзүүнүң шыдыраачылары Шойдак-оол Ховалыг, Василий Мартан оларга тывыскан.

Чаңчыл болган маргылдаа

Маргылдааның киржикчилерин аъш-чем болгаш өске-даа чугула чүүлдер-биле хандырарынга суурнуң Культура бажыңының директору Светлана Соян баштаан культура ажылдакчылары сагыш човангыр чоруун көргүскенин демдеглезе чогуур.

Александр МАГА.

Арыг-Үзүү.

Чагаалар аразындан

СЕТКИЛИМ ӨӨРҮЙ БЭЭР

Улуг-Хемниң кожуун чагыргазының социал камгалал эргелелиниң даргазы Галина Николаевна Сундуйга өөрүп четтирген кижилерни кожуун девискээринге бо-ла дыннап болур.

Галина Николаевна боду ниити аарыглар эмнээр эмчи, дээди эртемниг. Алызындан чымчак, кээргээчел сеткилдиг эмчини анаа эвес кожуунну социал камгалал эргелелиниң даргазы кылдыр томуйлаан. Ынчангаш кожуунда социал камгалал ажылы багай эвес, кичээнгейге алдынмайн турар чаңгыс-даа өг-бүле чок. Дуза дилеп келген кижилерге Галина Николаевна ыяап-ла кандыг-бир деткимчени көргүзер.

Ылаңгыя бертик-межел, инвалид кижилерге чылыг-чымчак сөстер дыка деткимче бээр. Бот дугайты чоокта чаа өскен-төрээн суурум Торгалыгга чеде бергеш, арай сеткилим хомудады. Чамдык чаңгыс чер-чурттуглаым бажыңынче киирбейн, даштыгаа чугаалажыр, чамдык чаңгысклассчыларым менден шуут чашты бээр болган. Кижи дораан-на шагда-ла чок апарган ада-иезин сактыр боор чорду. Шаанда тыва кижилер кандыгдаа кижини хүндүлээр чораан болгай. Ындыг чаагай чаңчылдарывыс уттундуруп бар чорууру дыка хомуданчыг-дыр.

Ындыг-даа болза чоннуң чаагай чаңчылдары сеткилинде сиңген, кандыг-даа байдалда өскерлиш чок, чымчак-чылыг, хүндүлээчел хевээр чоруур кижилер бисте чок эвес. Чогум-на ындыгларның бирээзи – Галина Николаевна. Ол кандыг-даа кижи-биле кичээнгейлиг чугаалажыр. Ынчангаш ону Улуг-Хем кожуунну чону аажок хүндүлээр чорду. Бот дугайты Галина Николаевнаны көрүп кааш, чайгаар иштим чылып, сеткилим өөрүй бээр. Ол кижээ ужурашканда ыяапла кижиниң амыдыралын сонуургаар, эки сөстерни чугаалаар. Ооң өөнүң ээзи Херел база ындыг. Олар — ийи уругнуң төлептиг адаиези. Уруглары база адаиези ышкаш, чазык, хөглүг.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Шагаан-Арыг.

АВАМ БАШКЫ

• *"Күш-ажылдың алдары" орденниң эдилекчизи, хоочун башкы Сырга Назындааевна Күдерекке*

Аныяандан шилип алган эртеминер
Ажы-төлдү өөредип кижизидер
Башкы болган чаяалганар аас-кежии
Мактал сөстү, буян-кежиин шаннап келди.

Өөреткен доозукчунар аразында
Өндүр бедик алдар-аттыг кымны чок дээр.
Угбаларым силер ышкаш башкы болуп,
Улус-чонга бараан болуп, орууң улаан.

Өртемчейниң бар-ла бүгү чечектерин,
Өөрүшкүнү байырлалда сөннеп тур бис.
Чоннуң ынак, хүндүткелдиг башкызы дээш
Чоргаарланып чор бис, авай, ынак авай!

Айдысмаа САТ.
Эрзин.

ЧОДУРААЖЫЫМ

Санап четпес сыргаларың көвей-даа бол,
Чаңгыс-ла дөс ам-даа хевээр канчап бардың?
Чажыт, күштүг ынакшыл дээш сырынналган
Салымымга дөмейлежи бербээн сен бе?

Ынчалза-даа эмин эрттир кударавайн,
Ынаныжым чидирбейн чоруурум дег,
Уйгу-дүжү бүде бээрин манавышаан,
Уяралды оожуктуруп турбаан бис бе?

Чалыы назын манаар эвес, ырап бар чор,
Чагаадан-даа бижиилем че, орайтады.
Ынакшылды чечээң частып келирге-ле,
Ыяавы-ла чогудаалы, Чодураажыым.

Анатолий МОНГУШ.
Ак-Довурак.

КЫСТАРЫМ

Аксындыва шопулактап чемгерип,
Азырап каан чаштарым кээп доруккан.
Ажылдааштың эргин артап кээримге,
"Ачам хөөкүй аштаан-на боор, чемнен" деп
Авазының ижин солуй бергеннер.

Хекперип, чуп, удузун дээш өпейлеп,
Чаптап чораан кыстарым ам өскен.
"Хевирлиг чор, хирлиг хептиг чорба" дээш,
Чай чок када чуггаш азып кааптары
Чаңы база авазы-ла кара олчаан.

Ойбак, дыдыын даарап берип чорааным
Ойнап чораан ургларым ам өскен.
Оюк-самдар хептеримни чамай соп,
"Орлу берген хевиң тии ам бар бе?"деп
Орнум солуй бергени шуут чаптанчыг.

Сергей КҮЖҮГЕТ.
Барыын-Хемчик.

КАДЫК-ЧААГАЙ ЧУРТТААЛЫҢАР

Араганың аспаандыва
Ала-чайгаар кире бербейн,
Эрте дээре боданып,
Элээр чурттап көрээл, чонум.
Аскыр дагаа этпейн бааргa,
Адар даңы атпас эвес,
Араганы ишпейн бааргa,
Амыдырал соксаар эвес.
Аараан кижээ эм-таң болбас,
Аштаан кижээ аъш-чем болбас.
Аза-буктуң бүдүү чепсээ –
Араганы ишпейн көрээл.
Эрлер туржук херээжен чон
Эвин эртип бар-ла чыдыр.
Чуунду төккен үдек черде
Чулчуртунуп чыткылаар-дыр.
Арны-бажы думаа-чараа,
Аксы-сөзү ойда-кайда,
Ие улус ындыг боорга,
Ии дадай, бужар-ла-дыр!
Сербээ баштыг, сири-кавы.
Сээдеңсимээр чоруп турбайн,
Кажан кезээ оон чарлып,
Кадык-чаагай чурттаалыңар!

Каң-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Тээли.

• ***Чогаалчы Монгуш Өлчей-оолдуң 70 харлаанынга***

ЧАА–ХӨЛДҮҢ АЙДЫҢЫНЫҢ ЫРААЖЫЗЫ

Шүлүкчүнүң шүлүктери ооң дугайында хөйнү чугаалап бээр: төөгүзүн, сагыш-сеткилин, күзелдерин, ынакшылын... Литература төөгүзүнден ол дугайында хөйнү көрүп болур. Омар Хайямны шүлүкчү деп, дөрт үс чыл эрткенде, тодараттынганын билир бис.

"Бот-намдарымга үү хамааржырыл, ол бүгү шүлүктеримде" деп, Сергей Есенин чугаалап чораан. "Шүлүкчүнүң шупту боду – шүлүктерде" деп, Михаил Дуюнгар дорт сөглеп каан.

Тыва чечен чогаал делегейинде ады-сураа билдингир Өлчей-оол Монгуштуң допчу төөгүзү, иштики делегейи шүлүктеринде чырыттынган. Төк кээп дүшкен чери кыштаг, төрүттүнген үези кыш деп билиишкин ооң "Кыштаам соргаа" деп шүлүүнде тодараттынган.

Бир-ле дугаар чырык көрүп,
Бир-ле дугаар
кышкырганым, _
Кыяр-өлең бүргей алган
Кыштаам соргаан
таварaан мен...
("Кыштаам соргаа").

Чечен сөстүң чаякчызының төрүттүнген шак ол кыштаа кайы черде дээрзин бир шүлүктен эскерип болур.

Онзаланып сурагжыаан
Оожум, ыржым булуңум бо:
Улуг, делгем Төрээн чуртум
хензиг кезии,
Уруг чаштан ойнап өскен
черим чүве.
Ак-Хем, Ак-Хем,
төрээн черим!
Амы-тыным тудуш черим!
("Төрүттүнген булуңумга").

Бодунуң ол төрээн черин алдаржыдып турары чашкы шааның чырык сактыышкыннары-биле холбаалыг.

Үем-чергем оолдар-биле
Үе-шагны эскербейн,
Хорумнарлыг сыннарынга,
шөлдеринге
Койгун чыдар чер чок
кылдыр кезип чордум...

Бодун чогаалдарынга шак ынчаар таныштырып берген чогаалчывыс — Монгуш Өлчей-оол Кунгаевич Улуг-Хемниң Ак-Хем деп черге 1934 чылын соок кыжын төрүттүнген. Ол шүлүктериниң баштайгы чыындызын "Чаа-Хөлдүң айдыңында" деп ат-биле 1966 чылда чырыкче үндүрген. Тыва чечен чогаал делегейинге "Чаа-Хөлдүң айдыңында" "ырлап" үнүп келген. Ооң шүлүктеринде төрээн чериниң карак пөкпес каас-чаражы дириг хевээр чуруттунуп артып калганының чажыды-даа ында боор. Шүлүкчүнүң бирги номунуң соонда "Шүлүктер" (1971), "Хөөрээрниң чугаалары" (1971), "Кокпалар" (1975), "Сүзүглелим" (1979), "Назын" (1981), "Демисел" (1987), "Танышпазым чээннер" (1993), "Тыва кижи" (1995). "Сеткилимниң хөөннери" (1996) деп шүлүктер болгаш проза чогаалдарының номнарын үндүргүлээн.

Шүлүкчүнүң делгереңгей төөгүзү-биле кады ооң делгем, херии көрүүшкүнү ооң шүлүктеринде чырыттынган.

Шүлүкчү боду тыва кижиниң бедик мөзү-шынарын, эдилеп чораан, шак ындыг кижизидилгени өгбелериннен салгап алган дээрзин база тодарадып турар одуруглар кайы хөй.

Аныяамда бижиргээчел,
Байбаң эвес – пөрүк чордум.
("Ээ көрген").
Оолчук шаамдан адырылбас,
Оюн-баштаам олчаан...
("Кайын билир").
...Билиргевес, хүндүлээчел,
Биче сеткил күзээримни –
Амыдырал боду шиглээн,
Айтып берген, өөредип каан...

Халаажыргай багай чаңдан
Хая көрүп дезе бээр мен.
("Өөренип-ле").

Кандыг-даа чедиишкинни ол бодунуң күш-ажылы-биле, чаагай, арыг сеткили-биле чедип ап чораан дээрзи база тодараттынар.

Шыңганнарым кырлаңнады,
Дерим аагын бурулады
Шыдавыже меннип чорааш,
Деткерлип кээп
чаңчыккан мен...

...Чугаа-сөске
дыңнангыр бооп,
Чуду-кара өскен болгаш,
Ындыг мен бе: белен-селен
Ырмазыраар ужурум чок.
("Баскан изим арыг үүве").

Монгуш Өлчей-оол чончу шүлүкчү дээрзин ооң чогаалдарының чечен дылы-даа, кезе сөглээн угаадыышкыннары-даа, уран чурумалдары-даа херечилеп турар. Ооң шүлүктериниң онзагай үүлү — ында өөредиишкиннерниң хөйү. Чогаалдар боттарының кол сорулгаларының бирээзинге чагыртып турары ол. Чогаал үгле чараш үүлдү көргүзүп, сагыш-сеткилдерни чараш кылдыр хевирлээринден аңгыда, бир-ле үүлдү кижиге билиндирер, өөредир ужурлуг. "Ажыл турда..." деп шүлүү шак-ла ындыг дөлем талаларлыг. Үгле иштики, даштыкы аяннажылганы сагып каастап каан одуруглар эвес, терең, ханы уткалыг шүлүк.

Ажыл турда, хүннің узаа –
Карыш хире кыскалап кээр.
Ажыл барда,
күштүң тевии –
Каракка-ла уранчый бээр.

Ажыл-амыдыралдың дөзү, ооң утказы деп угаашкын база ханы философия бо шүлүкте тода билдинип турар.

Тыва шүлүк чогаалында кижи, ооң сүр-күчүзүнүң, чаражының дугайында шүлүктер арбын эвес. Монгуш Өлчей-оолда кижиге өөрээл, ооң онзагайын бижээн шүлүктер бар. Ооң кижиге өөрээл кылдыр дыңналыр, кижиниң дээди чаяалгазын бижээн бир шүлүү _ "Кижи". Хемчээп четпес өртемчейде **хензиг борбак тараа ышкаш** деп тодарадылганы бергеш, ооң сүр-күчүзүн, дээдизин тода көргүскен.

Чежемейниң ол дег най бол,
Чергележир чүвези чок:
Өртемчейниң бодун безин
Өттүр, тода көрүп орар...
...Хемчээп четпес өртемчейге
Хензиг, борбак тараа дег бол,
Дескежиг чок, маргыжыг чок
Дээди үүве — Кижи боор-дур.

Шүлүкчү боду чончу болганындан ооң шүлүктери чоннуң угаашкыннары-биле сырый холбаалыг, ооң илередикчилери болуп турар. Ооң шүлүктеринде — чоннуң көрүжү болгаш сеткили, чоннуң хөөнү болгаш туружу.

Тыва чоннуң демдектер, саннарга хамаарыштыр бодал-көрүжүнге чоок шүлүктер Монгуш Өлчей-оолда бар. "Үш үүве кара", "Үш үүве дошкун", "Үш үүве дудуу" болгаш "Чеди деп үүл?" деп дистинчек шүлүктери чоннуң угаадыышкыннарынга чоок, оон ужукталып үнген.

Чамбы-дипте үш үүве кара дээрзиниң дугайында үе-дүптен чоннуң мерген көрүжүнге даянып, ол үш караны — хөө, дүмбей, сагышты — поэтиктиг дыл-биле шүлүктеп бижээн.

Хөө дээрге –
өрттүг дайын уржуу хире,
Көшкүн, дарлаар амыдырал –
дүмбей ол дег,
Сагыш багы –
кузум ышкаш кара боорун
Чандыр-дыр дээр кижилер чок,
чөптүг херек!

"Үш үүве дошкун" деп шүлүкте база-ла амыдырал өөредиин берип, үш дошкуннуң — эзер алган аттың, эриин ашкан далайның, эрин хоскан кадайның — делгереңгей тайылбырын кылып, түннеп турар:

Адыгуузун дириг үүвээ
кижизиг бооп,
Аът ышкаш кылынмазын
чагаан хире;
Чайгаар болур халаптарны
баш удур
Сагындырып, чайлатсын
деп турар хире;
Ынакшылга боруң-сарың
бердинмейн,
Ылап хандыр билчип аарын
сүмелээн-дир!

"Үш үүве дудуу" деп шүлүкте үш дудууну (сугда — халып, дагда — куржаг, дээрде – багана) айтып, ол үш дудууну эртем-сайзырал эдиптер деп бардам бодалды илереткени чоннуң угаашкыннарынга дүүшпес хире.

Кайы-даа шүлүктүң эгезинде ийи одуруглар дөмей: "Үш үүл үүве чамбы-дипте кара-дыр деп (дошкун-дур деп; дудуу-дур деп) үе-дүптүң мергеннери түннел кылган". Ол чорук шүлүктерни өөрлеш кылып турарының бир аргазы болган.

Шүлүктерде поэтиктиг кол бодалын түннеп доозуп каары Өлчей-оол Монгуштуң онзагай талазының бирээзи болур. "Алаак безин" деп шүлүүнде алааста амыдыралды чуруп көргүскеш, түннеп доозуп турар.

...Суурумда-ла амыдырал
Чула хайнып турар дээни –
Алаак безин шөлээн чытпас,
Албатылар чымыштыг-дыр.

"Чаңчыгыышкын", "Алдын" деп шүлүктер база-ла ындыг аргабиле тургустунган. Поэтиктиг бодал хөгжүп-хөгжүп, түннелди берип турар. "Чаңчыгыышкын" деп шүлүктүң түннелинде кандыг-даа үүлге чаңчыкпазының, чаңгыс черге таптап турбазының кол аргазы — демисел болур деп амыдырал философиязын угаадып турар.

Өлчей-оол Монгуштуң шүлүк бүрүзү, чогаал бүрүзү көдээ амыдыралды, көдээ ажыл-ишти, ооң кижилерин көргүскен. Тыва чоннуң овур-хевирин чырытканында артык сөс, одуруглар чок.

...Чуургалар дег, ак-ак өглер
эжиин аштым,
Чугаакырлар, төрелзектер
болур чорду.
Аяс шырай, чылыг холдар
уткужуктар,
Ак чем баштаан ужа-төжүн
делгежиктер...
("Ак деп хемге аалчы болдум").

Чон дугайында чараш-чаагай бодалы өске чүүн-даа мурнунга бедик, кайгамчык дээрзин тодараткан одуруглар бар:

"Хемниң адын Ак деп
үүге адааныл?" деп
Уктаваан мен. Уран төөгү
коптарбаан мен.
"Улус-чону сеткили
ак турган-дыр!" деп
Хеле-бүдүү даап бодааш
аъттанган мен.
("Ак деп хемге аалчы болдум").

Бөдүүн кижилерниң овур-хевирин көргүзүп, оларның ажыл-ижин бижээн одуруглар күш-ажылга өөрээл кылдыр дыңналыр. "Аштакчы" деп шүлүүнде сыгыр даңдан эгелеп ажылдаар аштакчы кижиниң ажыл-ижин чугаалап, магадалын илередип турар.

Угба кижи холдарының
Уран, силиин магадаар мен.

"Сирлеш кынмас" деп шүлүкте магадаашкын дарган кижиниң күштүг, сирлеш холдарында. Дарган кижи тайбың ажыл-иштиң кижизи деп шүлүктүң кол поэтиктиг бодалы бедик, чоргаар дыңналыр.

Бөдүүн чон аразында чурттап чоруур чараш-чаагай сеткилдиг, хөглүг аажы-чаңныг маадырлар ооң үгле шүлүк чогаалында эвес, а проза чогаалдарында _ "Хөөрээрниң чугаалары", "Танышпазым чээннер" деп номдарда кол маадырлар болур. "Хөөрээрниң чугааларында" хөглүг хөөремик ирейниң мурнундан чугаа чоруп турза-даа, чоннуң амыдыралы ында делгеми-биле чырыттынган. Чоннуң сеткилин-сагыжын көргүскен чараш, чаптанчыг чугаалар болур.

Өлчей-оол Монгуш 10 шаа проза, поэзия номнарының автору болбушаан, очулга талазы-биле хөй үүлдерни кылган чогаалчы болур. Орус болгаш совет чогаалчыларның хөй санныг чогаалдарын тыва дылче очулдурган. Өлчей-оол Монгуш бичиизинде-ле айыылга таварышкаш, инвалид артып калган-даа болза, үргүлчүнүң номчуттунуп чораанының ачызында орус дылды ханызыбиле шиңгээдип апкан. Ооң орус дылдан тыва дылче кылган очулгалары бедик деннелдиг, литературжу.

Кандыг-даа чедиишкин анаа чедип келбес. Өлчей-оол Монгуш чедиишкиннериниң үнген дөзү _ өөредилге дээрзин бижээн.

Өрү хүнче чүткээн ышкаш,
Өөренип-ле чоруур-дур мен.
("Өөренип-ле").

Ол өөренип чорааш (үгле бот-өөредилге-биле!) чогаалдар бижип, очулга ажылын кылган. Ынчангаш ооң чогаалдарының-даа, очулгаларының-даа идейлиг утказы делгем, бедик, чаагай, дыл-домаа чарт, улусчу, мерген.

Шүлүкчү боду бот-тускайлаң үннүг. Ооң үнү кайы-даа чогаалчыны өттүнмээн... Боду ол дугайында бир шүлүүнде "миннип" сөглеп каан.

...Өттүнүшкен чаңгылар дег,
Үннер дозуп амдажыаан,
Өкпе-чүрээм хостуг ырын
Үлүүм кылдыр
салыр дээн мен.
("Өттүнмес мен").

Сайлыкмаа КОМБУ.

ЧАСКЫ СЫРЫННЫҢ АЯЛГАЗЫ

Чечен чугаа

Бистиң чалыы үевисти чүү деп болурул, номчукчу? Чалыы назын азы чалыы үе дээр бе? Чок! Назы-даа, үе-даа эвес, ынчан боттарывыс чалыы чораан бис. Ол үеде бистиң сагыш-сеткиливис, мага-бодувус часкы, чалыы хөөн-биле долдунган, албодувус хат дег чиик, хат дег дүрген, ооң тайлымы-биле чурт-талгавыс шыкта чечектиң чулуу, аткан даңның хая-чырыы, дээрде хөй сылдыстарның кыйгызы, часкы сырынның аялгазы болуп ындынналып чораан.

Ам ол хөөннер, аялгалар часкы сырын-биле кады кайнаар хадып чоруй барганы ол? Азы чалыы-даа, кырган-даа эвес "назы", "үе" деп сөстер-биле кады ырак каапканывыс 20 чыл мурну үелерде артып калган бе? Чок! Олар кайнаар-даа чорбаан, кайда-даа чыдып калбаан, боттарывыста ам-даа бар. Чүге дээрге часкы, чалыы хөөннер, аялгалар дээрге бистер боттарывыс-тыр бис. Ам мен ону силерге көргүзейн...

Авазының, ачазының ам-даа чассыг, өгден-даа шоолуг үнмес, 15 харлыг оглу Кызылдан суурумче автобустап чанып бар чораан мен. Чанымга бодум хире, база-ла чаа кыс хевир кирип бар чоруур уруг чораан чүве. Ооң-биле ынчангы школа программазында ол-бо солун эртемнер дугайын чугаалажып чораан бис. Орук ара суурга автобус бир доктаай бээрге ол:

— Бистиң суурда бир уруг бар. Ооң-биле дыка тааржыр хире-дир сен. Чагаалажып тургаш таныжып ал. Адрези бо, ма, ап ал — дээш бичии саазын тутсу каапкаш, элээди үнү-биле школага чапсар үезинде эткен коңгагылаштыр кыңгырадыр каттырып-каттырып, дүже халып чоруй барган. Саазынны чазыптарымга, бир-ле таныва-зым Чиңгиспей деп уругнуң ады, фамилиязы база адрези. Уруглар дугайын оода чаңгыс катап бодап безин көрбээн авазының, ачазының ам-даа чассыг балдыр-бээжек оглу саазынны тудуп алгаш, канчаар-даа аайын тыппайн олурган мен. (Уруглар адрес безин берип турар апарган, шору өзе бергенимни ынчан билген боор мен). Саазында уругнуң адын ооң арнынче дег, аажок топтап көргүледим-даа. Кандыг уруг ирги? Өжеш, эмдик, оолдардан хояр дээш-ле, сагыжым боду-ла чуруп эгеледи. Чагаам харыызы кылдыр менче дылын уштуп каар боор ийин оң.

Ынчалза-даа чаңгыс-даа көрбээним, таныва-зым үе-чергем уругнуң ады, меңээ билдинмес чажыт овур-хевири элээди сеткилимге бир-ле чаа, часкы, чалыы хөөнну оттуруп, талыгыр ыракта даглар артындан бүдүү ындынналып кээп турар бир-ле аялганы тывылдырыпкан. Ол баштайгы чажыт күзелдерге, изиг минниишкиннерге үдеткен баштайгы чалыы бодалдар мээң демир-үжүк дег-бээн саазын дег, арыг сеткилимге бир-ле тоолзуг чечек дег уругнуң овур-хевирин чурупкан. Ол "чечектиң" хандызының кайгамчыктыын мээң аныяк мага-бодум боду-ла медереп, изип хып турган. Көөр хамаанчок, бодап безин чорбааны кыстың шырайын, үгле минниишкин-биле илереттинер часкы, чалыы хөөннерни, харын-даа каракка көзүлбес аялгаларны безин бодунга чуруй хевирлеп аар кижиниң сагыжы, күзели дег уран чурукчу чок-ла болгай. Шынап-ла, кыс кижиниң чаражын сөглеп четпес. Ону үгле бистиң сагыжывыс бодунга четче, долу кылдыр чуруп шыдаар. Шак-ла ынчаар бир-ле ырак суурда Чиңгиспей деп уругнуң тывызыксыг овур-хевири, ады мээң сеткилимге чурттап эгелээн. Чагаа-даа бижи-вээн, бижип билбес-даа турган мен. Кенен, элдеп чагаа-биле сеткилимде чараш кыс Чиңгиспейниң овурун үрээрин күзевээн мен. Ынчангаш сагыжымның чуруп алганы кыстың овур-хевири часкы, чалыы хөөннерниң катаптаттынмас сымыраныы, баштайгы хаяазы, чырыы болуп, сеткилимге ол-ла хевээр херелденип, ыракта даглар ындындан ындынналган аялга бооп артып калган.

Оон бээр 20 чыл эрткен. Херек кырында амыдыралды сагыш-биле чуруп аары болдунмас болгай. Ынчангаш бодумнуң дорт, өжеш аажы-чаңымдан амыдырал-биле амыр эвес демиселди чорутканымны кастыктарымга эрте дүшкен ак хыраалар херечилеп турар. Кылып турар ажылым көвүдээн, харым эмин эрттир хөй немешкен дээрден башка, сагыш база-ла биеэги автобуска олурганымда дег хевээр. Мени кажан-даа көрбээн, билбес, ол хирезинде мээң сеткилимни уя кылып алган Чиңгиспей бодунуң суурунда өгбүлелиг, ажы-төлдүг, алган эштиг бодунуң амыдыралын тудуп, аас-кежиктиг чурттап чоруур. Ооң чурттал-газы база-ла боду дег, чараш дээрзин мээң үрээм билип чораан. Амыдырал боду база кайгамчык чараш болгай. Аңаа үүлдештир чурттаары кижиниң бодундан хамааржыр. Ол мээң сагыжым эвес, ылап ындыг.

Бир катап соңгу кожууннардан Кызыл хоорайга сургакчылап келген башкыдан ынаар Чиңгиспей (фамилиязын база адааш) кандыг чурттап чоруурун сонуургаан мен.

— Ол дыка чараш башкы ам-даа бот, дыка эки ажылдап, чурттап чоруур — деп бо. Чиңгиспейниң дээди эртем чедип алганын, школада ажылдап чоруурун ынчан билип алдым. Сеткилимде чурттап чоруур эргим овур-биле езулуг Чиңгиспейни деңнээр дээш, дораан ол суурга сургакчылап четтим.

Ийе, мээң эргим сарыым ылапла ол-дур. Ол-ла мени үргүлчү эдерип чораан шыңгыы карактар..., ол-ла сеткилимде чурттап чоруур овур-хевир, ол-ла часкы, чалыы хөөннер, аялгалар... Сагыжым мени мегелевейн чораандыр. Мээң эргим сарыым, ынакшылым, чаражым! Үгле ады Чиңгиспей эвес, а Чиңгистей болду. Чээрби чыл бурунгаар автобуска уруг чазыпкан турган-дыр. Шын ады Чиңгистей турган-дыр. Сөөлүнде чагаа дамчыштыр аңаа бүгү төөгүнү тайылбырлаан мен. Ол элдепсинип, билбейн шаг болган. 20 чыл иштинде биживээн чагааларымны хөйү-биле бижип эгеледим.

Оон база бир элдептиг үүве болган. Чиңгистей менден 6 хар бичии болган. "15 харлыг меңээ канчап 9 харлыг уруг адрези берип турган уруг боор" деп шаандагы автобуска кожам дугайын элдепсинип шаг болдум. Оон Чиңгистейниң бодундан ооң мен хире назылыг Чиңгиспей дээр угбазы барын билип алдым. (Ол угбазы, шынап-ла, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг чурттап чоруур). Тывызыктың баажызы билдине берди. Шаандакы автобуска кожам часпаан, меңээ угбазының адрезин берген, а чоокта чаа башкы чазып, мени Чиңгиспейниң дуңмазы Чиңгистейже чорудупкан болган.

Харын-даа ол частырыг безин эвес болган. Салым-чолум бодула чалыы назынымның баштайгы ынакшылы Чиңгистейге эккелген. Ынчангаш часкы, чалыы хөөннер, аялгалар мээң бодумнуң-на үндүр-киир тынган тыныжым, эрткен, амгы, келир үелерим бооп, мээң-биле үргүлчү кады чорааны болгаш чоруурун бо. Часкы, чалыы хөөннерде назы чок, олар меңге, чараш.

Борис ОНДАР.

Чашкы шаамның чаңгыс чайы

Чечен чугаа

"Дургун" болдум

"Эзир чурту — хаязында, кижи чурту — хонажында" дижир. Орасомазы арткан эрги хонаштарны хөйү-биле көрүп келдим. Адаиемниң чайлап, кыштап чораан хонаштарының овур-хевири, чылдар эрткен тудум, эстип-чидип бар чыдары дег, сактыышкыннар база улам ырап бар чоруур-дур.

Чашкы шаамның ол бир чайы уттундурбас, бо-ла сагышка кирип кээр ийин. Алдан-Маадыр школазының бешки клазының өөреникчизи турган үем. Ынчан малчыннарның ажы-төлү, өскүс-чавыс уруглар күрүне хандырылгазынга турар боор чүве. Мен база малчын улус оглу болгаш, күрүнениң долу хандырылгазынга турган мен. Школавыс суурдан озалааш, хавак кырынга турган, интернат база чанында. Кыштың чыккылама соогунда суурдан кээр өөреникчилерге берге-ле турган. Хөөкүйлерниң чаактары безин үжүй бээр чүве. Оозун хөлчок дүрбээн-даа тургулаар ийин. Бисте үү боор, тон безин кетпейн халчып кээр турдувус. Школаның ындыг ырак, хавак кырынга тутканы элдеп. Үерден-не сезинген турган боор. Сөөлүнде чаа школаны суур ортузунга тутканы кончуг-ла чөптүг болган. Каш бора бүдүн бажыңнарлыг, ора-сомазы арткан хавак кырында эрги школамның чаны-биле эрткеш, хөңнүм баксырап, маңаа өөренип чораан чаш чылдарым карактарымга чуруттунуп келгилээр.

Чазын хар эрип, чер кыры ногаарары бээрге, кижиниң сагыш-сеткилинге ногаан эзим аргаларлыг чайлаглар сагыштан ыравас, чаныксаазы кээр, "өөредилге дүрген доостур болза" деп, бодал баштан ыравас апаар. Ол үеде ада-ием Манчүрек биле Баян-Кол хемнериниң аразында кыстынып чыдып калган каас-чараш Көшпес деп хемге мал малдап турган.

Таптыг-ла май байырлалы эрте бергенде, бир катап база-ла Көшпесте ада-иелиг, менден улуг класстарга өөренип турган ийи оол меңээ ужуражып келгеш: "Даарта улуг-хүн болгай, чаныптаалыңарам. Школа удавас тараар ышкажыл. Ажырбас, дараазында классче шилчий-ле бээр бис ыйнаан, үү деп бодаар сен?" деп бо ийин. Кезек чайгылып тур мен ийин оң. "Инчеш дугуржуп аар бис" дээш демгилерим чоруптулар. Мээң бажымда хамык бодал хайнып-ла тур. Чаныксаарым база кончуг. Өөредилге чылы доостуру ам-даа элек. Эки өөредилгелиглерниң санынга база кирбейн турган мен. Багайларның санынга база. Ынчалза-даа демги эрлерниң: "Ажырбас, дараазында классче шилчий-ле бээр бис ыйнаан" деп, чугаазы башты шивегейлеп-ле тур. Чаныксаанымның деңзизи чая берди ышкаш. Кежээликтей демгилерим-биле ужуражып алгаш, чанарының планын дугуржуп алдывыс эвеспе. Чедер черивис ырак-ла!

Эртенги чемге үлеп бээр пряниктерни болгаш кескинди хлебти чивейн, бүдүү кармактап алдывыс. Өске чоок эштеривистен пряниктер база "чээп" алдывыс ийин оң. Идегелдиг эштеривиске интернат хевин болгаш орун-дөжекти , библиотека номнарын дужааптарын ыяк чагыл кагдывыс де. Интернаттан бүдүү үнгеш, Сайырны өрү-даа базыптывыс эвеспе. Эрлериниң чугаа-сооду ам-на үнүп келди. Малчыннар оолдарының чугаазының уг-шии билдингир-ле болгай: молдурга өөредир, каттаар, тооруктаар дээш-ле баар.

Шак-ла ынчаар базып ор-ла бис. Акты өрү өскээр дээрге хөй катап хемни кежер, кыйыглар база кадыр. Ынчангаш Чодураалыг-Сайырлап чоруур, Ак суун ында, хемниң кызаа черинде, доора кежир чыдыпкан дыт-биле кежер бис дээрзин улуувус айытты эвеспе. Мен ол кежиг дытты билбес кижи болдум. Ам канчаар, хөйге каттыжар апаар. Чодураалыг-Сайырның арт кырынга дүүш чоокшулап орда үнүп келдивис ийин оң. Хүнезинивисти кургагга чип, дыштанып олур-ла бис. Арай суксанчыы кончуг. Кудургайлаптарга шору. Ынчап чорааш, Ак иштинге келдивис. Хем эрииниң доштары ам-даа бар. Сугга чунуп, ижип алгаш, демги кежиг дыдыыска келдивис. Оранчок бедик черден хемниң кызаалай берген черин кежир ушкан, чөвүрээзидаа чок, чанагаш дыт. Хем оранчок адааанда агып чыдар. Коргунчуу-ла кончуг. Демгилерим оладып кежип турган улус болду. Бир дугаар кежип турар боорумга мени ортузунга кежер деп шиитпирледилер. Кежип ора куду сугже көрүп болбас, баш дескине бээр, үгле мурнунда дытче көөр дээрзин база сагындырдылар. Аът мунганы ышкаш чавыдактай олурупкаш, ийи хол-биле иттинмишаан кежиплеттивис. Хемниң орту чедир кежип оргаш, бодум билбейн сугже көре каапкаш, корга бердим. Суг оранчокта, дедир агып чыдар ышкаш болду. Карактты шийипкеш, ыяштан так куспактаныптым. Соомда кижим белимден туткаш: "Үгле ыяшче көрүп, иттинип ор" деп алгыра-дыр. Ооң аайы-биле иттинип-ле ор мен. Ынчап чорааш Ак суун кежип келдивис ийин оң. Эрлериниң чугаазы үнүп, арткан-калган чемивисти чипкеш, сугну пактап-пактап алгаш, оруувусту уламчылаптывыс. Көшпес хемни өрү өскеп эгелединис. Буттарны арай деп-ле сөөртүп чор бис. Кежээликтеп кел чыдар. Үр дыштанып болбас. Ам-на өглер көстүп эгеледи эвеспе. Бир дугаарында улуувустуң аалы. Ол бистиң-биле байырлашкаш, аалынче углай калгып чорупту. Иелээн оруувусту уламчылап чоруптувус. Элээн болганда демгимниң аалораны көстүп келди. Оом база-ла мээң-биле байырлашкаш, өөнче углай базыпты. Ам канчаар, эштеримге адааргап, чааскаан калгып ор мен оң. Чыдыксаам-на кээр. Хүн ажар дей берген. Кызып ыйыдып-ла ор мен. Ам-на ыракта аалымның хевири көстүп келди.

Аалывыстың адааанда кезек хараганнар бар үве. Аңаа чедир арай деп-ле калгып келгеш, хараган өттүр аалымче кайгап ор мен. Аштаарым-даа, турупканым-даа уттундурган. "Аалче канчап киреріл, үү дээрил" деп коргуп эгеледим. Аалда улус мал-маган-биле ажаанзырап чоруп турлар. Чугаазы меңээ дыңналып кээп тур. Ам канчаар, чеже чыдар боор, мырыңай хүн ашкан. Дидимненип, аалче углай базыптым. Баштай-ла ыттар менче углай ээрип келдилер. Аттарын адаптарымга, кудуруктарын чайып халчып келгеш, меңээ ораажы-ла бердилер. Аалдың улузу мени көрүп кааш, тургуза шашкылап каан өргеннер дег, кезек турлар. Мен-даа карак ажыт өгже киргеш, дөрде шөйлү-ле бердим.

Улузум өгге кирип келген соонда, оон-моон айтырыглар төктүпле эгеледи. Бир аяк шайны ижип, тынгарлып алгаш, тайылбырже кириптим. Кымнар-биле келгенимни, демдектерим "чүгээрин", дараазында классче шилчий бээр боорумну тайылбырлаарын кызыттым. Дуза болбады. Хөй-ле чемени дыңнааным соонда, авам түңнел кылды. Ол ачамче: "Даарта дораан оглуңну ушкарып алгаш, школага чедир!". "Ынчаар болган-дыр" деп кааш, ачам үне берди. Мени кээргээннери-ле ол боор, чаа-ла чемгердилер. Чык кылдыр удуп каап-тыр мен.

Мал-маган даажындан оттуп келдим. Буттарымның аарыырын. Каш черден идик өйүп каапкан. Ачам кирип келгеш: "Чемненип ал че, эртежик чоруулу, аът белен" деп чымчаа кончуг чугаалааш, үне берди. Ачамга ушкажыпкаш, хүнзедир чорааш, суурга арай деп-ле келдим. Бо удаада ужам ойлуп чаштай берген. Ачам мени интернат башкыларынга хүлээдип берди. Ийи будум аскаңайнып, ойулган ужадан дазагар апарган, арай деп-ле калгып кылаштап чор мен де. Интернат эргелекчизинге, класстың удуртукчузу башкызынга чаа-ла байысааткан болбас ийик мен бе. Класска мени "дургун" деп шолалай бээрге, "алдандургун уктуг кижи дургун болбайн аан" деп харыылап каарымга, ыыды чиде бээрлер.

Өөредилге чылы-даа төнген. Дараазында классче мени шилчээн дээрзин башкывыс адап берген. Чанаттааш келбээн болза, беш класска катап олурар турган дээрзин база сагындырды. Ам хостуг тынып, езулуг чанарын бодап чоруп тур мен ийин оң. Ачам аъттар чедип алгаш, бистерни (акым өске школага өөренип турган, кыс дуңмам суурда төреливистиң бажыңындан өөренип турган) ап кээр ужурлуг. Сураг. "Ак суу улгаткан, ана кырындан үгле куш ужар" деп сураг дыңналып келди. Ачамның келбейн турарының ужуру билдине берген. Ам канчаар, ада-иези азы төрелдери келбээнде, интернаттан салбас турган. Чемненип каап, ойнап каап чоруп тур-ла мен. Өске малчыннар ажы-төлү база бар. Демги "дургун" эштерим ол хевээр келбейн барган. Менден бир класс улуг бирээзи-биле дараазында чылын чаңгыс класска өөренир апарган болдувус. Өскези өске черде өөрени берген болган.

Ак суунга бар частым

Ол үеде Көшпеске инек фермазы база турган. Та саржаг,та сметана сөөртүп турган үве, ону эки сагынмайн-дыр мен, кырган-ачам болур кижи (ачамның честези) шарыларга бидоннар үдүрүп алгаш, колхоз төвүнге дужаап турган. Ак суу улгатпааанда бады келгеш, үгүн дужаапканда суг улгатканын дыңнааш, суурга кезек манагзынып турган кижи эвеспе оң. Суурда төрелимниң бажыңынга баарымга кижим ында олур. "Шарылар маңаа ызырынмайн турлар, кедээр үүткүүр. Ынчап тургаш оларны чидирип, кижи өреге дүшсе канчаар, даарта чанар болган-дыр. Ак суу чавызап тур ыйнаан" диди. "Күжүр кырган-ачай, мени ап ал" — деп ээрежиле бердим. Кижим шуут хоржок. "Ачаңны манап ал, суг ам-даа улуг-дур" дээр.

Алдын-оол МОНГУШ.

(Уланчылыг).

СЦЕНАДА — "УРААҢГАЙЛАР"

Шии дугайында

Кыдат эжелекчилерге, моол феодалдарга, чиижең японнарга, ак орустарга, тыва эргетеннерге эрткен үс чылдың чээрби чылдарынга чедир базындырып, дорамчыладып, үптеттирип келген, ыы-сыыдан болгаш өлүм-чидимден өске үве көрбээн чон бис. Чүгле Кыдатка синьхай революциязының өскээнинден Богда-кегээнни Хөйүнге көдүрткен моол хаан кылдыр дүжүлгезинге саадатканындан бээр даштыкының дайзыннарынга болгаш иштикиниң идегеттеринге удур демиселивис чидигленип, баштайгы тиилелгелеривисти чедип ап эгелээн бис. Орус күрүнениң хайгааралынга киргенивис маңаа улуг салдарлыг болган.

Эрткен үс чылдың он чылдарының чамдык төөгүлүг болуушкуннары, эге класстарга-ла орус тоолдарны болгаш рассказтарны тыва дылче очулдуруп турган ам хоочун башкы Михаил (Белек-оол) Мөңгениң "Урянхайцы" деп романында илереттинген. Ол романның бирги номунуң бир кезээ он чылдарның баштайгы чартыы— ам шии болу берген. Ону Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү болгаш "История возникновения тувинского театра" (1973) деп номнуң автору — драматург, режиссер, тыва уран чүүлдүң хоочуну, "Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы" Клара Чамыяңовна Сагды. Ол шиини сценага тургускан кижи база ол. Ооң культура сайыдының оралакчызы, тыва телерадиокомпаниянның база оралакчы даргазы чергелиг удуртукчу чораанын база утпаан бис. Ол "Милосердие" фондуну элээн үр удуртуп, ынаар чогаадыкчы ажылдакчыларны база хаара тудуп келген. Ооң өөнүң ээзи, культура ажылының хоочуну Андрей Сагдының адын Бай-Хаактың Культура бажыңынга ноябрь 5-те тывыскан.

"Ураңгайлар" деп шииниң бирги көрүлдези ында болуушкуннарның мугур 90 чыл мурнунда хөделип турган черинге –Самагалдайга эрткени база ужурлуг. Тесхемчилер ону Тыванын болгаш Кызылдың бо чылгы улуг байырлалдарынга тураскааткан. Шынаплa, төөгүнүң бо шииде көргүстүнген кезии, ол маргылдаа-маргыштыг, уг-шиг орта билдинмес үе-чада турбаан болза, ол чайгылчак болгаш чиндиннээш орустуң Ак-Хааны, ол күчүлүг күрүне бисти хайгааралга албаан болза, бо чылгы байырлалдарывыстың турары-даа чөгенчиг. Ындыг болганда романның-даа, шииниң-даа тыптып келгени— төөгүвүстүң чандыр бастынмас оруу, амыдыралывыстың ала-чайгаар аайлашкан кежии, чайлаш чок чаяалгавыс. Бо бүгүнүң мынчага чедир чогаалга боттанмайн келгени—боттарывыстың буруувус.

"Ураңгайлар" шии— Ак-Хааның хайгааралынга ураңгайларның кирген үезиниң хензиг кезии. Ынчалза-даа ону шииде көргүскени дыка делгем, хөй талалыг, ынчангы амыдыралды, политиктиг байдалды болгаш бүгү болуушкуннарны бүрүн көргүскен. Ырышоор, танцы-сам, алгаг-йөрээл, курай-кыйгы, оюн-баштак, каргыш-маргыш база бар. Хөгжүм база хөйнү хөделдирип, чамдыкта хөөнну хөндүрүп-даа келгилээрдир.

Драматург Клара Чамыяңовна Сагды шииниң сөзүн меңээ баштай номчударга (кенен деп үвемни аарай!), шоолуг-ла сонуургаваан мен. А режиссер Клара Чамыяңовна Сагды шиини тургузуптарга, ам-на миннип келгеним ол ыйнаан, дыка-ла магададым! Шииниң сөзүн номчууру биле артистерниң ойнаанын көөрү дыка ылгалдыг үве-дир. Саазында сөстү шииге диригжидип каарга аан. Ол шиини чаңгыс мен эвес, ону көрген улус шуптузу сонуургаан. Артистерниң ойнаары шыырак-ла болду. Та, каяа чыткан талант үве ол? Чогум боттары артистер-даа эвес, боттывынгыр артистер-дир ийин. Анаа-ла ажылчыннар болгаш ажылдакчылар аан.

Оюннар Тожу болгаш Улуг-Хем девискээринде үш кожуунну тываларын эргелеп чагырган, корпус командири дужаалды база тогус одаганы шаңнадып эдилээн, улуг орус күрүнениң Ак-Хаанындан моюнга астыр бир алдын медаль база Ыдыктыг Станислав орденниң ийиги чергези-биле шаңнаткан Амбын-Ноян Комбу-Доржуну ойнаар артист (артист эвес, дарга-дыр ийин) чөптүг чылдагаан-биле шииге киржир аргазы чок апааргa, езулуг артист Монгуш Эзир-оолду ол хүн тыппадывыс. Режиссер кежээ, орай Самагалдайдан телефоннаарга, Сириңмаа Саяновна-биле иелээн сүмелешкеш, ол рольга кожазында Чыргалаңды школазының директорун саналдадывыс. Каш-ла хонгаш (белеткенип четтигипкен) болган шииниң езулуг көрүлдезинге директор Амур Уваңгур Амбын-Ноянны кымның-даа бодап турганындан артыр ойнады. Ноян кижиниң арын-шырайы, дүрзүшинчизи, аажы-чаңы, тура-хөңнү, чугаа-сөзү ол-ла олчаан. Ону бодуңар-ла көре бээр силер, көрүкчүлер

Хүн-Ноян Буян-Бадыргыны Соян Салим чайыннанчак ойнаан, а боду база шии артизинге хамаарышпас, музыка школазының башкызы-дыр. Амбын-Ноянның агайы Сержиң кадынны—Алина Төмүр, Ажыккай мээреңни—Александр Самбуу, Тожунуң Тоңмит ноянын — Аян Чамыяң олар база солун ойнааннар. Ийи холун тейлей тудуп, үргүлчү-ле сөгүрээн чоруур, сырбыгыр сегел салдыг кыдат садыгжыларның овур-хевири кымга-даа билдингир болгай. Лу-Ду деп садыгжыны Ламажап Мерген база эки ойнады. Иргиттерниң ирик байы, комиссар Григорьев күш-биле амбынның орнунга олуртуп каарга, ызыгуртан эвес болганындан Шураштыг хемге боолаттырып каан Агбаан-Демчини күш-ажыл башкызы Алексей Бөлгүм-оол, шынап-ла, артистерзиг ойнаан. А боду анаа-ла узаныр-чазаныр, дарганнаар-сокталыр, ыяштан болгаш өске-даа материалдардан уран кылыглар чонар "алдын" холдуг хоочун-дур ийин. Шииниң чурук кааслалгазын база ол сагышка сарымнанчыг, каракка өөрүнчүг кылдыр кылган.

Шииниң киржикчилериниң шуптузун маңаа адаарының болдунмазының харааданчыын! "Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы", танцы тургузукчузу Седей Оюмаадан эгелээш, "Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы", көдээ хөгжүмчү Допуй Женяга чедир самчылар-даа, ыраажылар-даа, чалчалар-даа талантызын таптыг-ла көргүстүлер. Ону шииниң сайгарылгазының үезинде үве чугаалаан кижи бүрүзү катап-катап демдеглеп турду.

Амбын-Ноян Комбу-Доржуга база Хүн-Ноян Буян-Бадыргыга "Силерниң кожууннарыңарны Ак-Хаан бо чылдың апрель 5-те Россияның протекторадының адаанга хүлээп алган-дыр" деп медээни комиссар Церерин 1914 чылдың июль 4-те чоруткан, ооң чамдык одуруглары бо: "...мындаагылар император хаан Николай Александрович боду-биле эгээртинмес буянны халдадып, Урянхайның беш кожууннарын Россияның хайгааралынга алган дугайында бижимел чарлалды алгаш, мен, Амбын-Ноян Комбу-Доржу, өөрүп ханмас өөрүшкү-биле өөрүп четтиргеним сагыш-сеткилимни долуп, амыр-мендиңер дээш чалбарып, ...өске күрүнелер-биле дорт харылзаа тутпазымны аазадым. Мооң-биле капсырып дилээрим болза, бистиң ураңгайларга бодунуң чаңчылдарын, үүдүп чоруур богда шажынын, амыдыралының хевирин, бот-эргелелин, дужаалын, төрээн көжер чер-чуртун арттырып бээрин, эрге-чагырганы чидиреринге чедирги дег, онзагай болуушкуннар болдурбазын алыс шынныг мөгейип диледим."

"Ураңгайлар" шииниң кол утказы бо төөгүвүстүң хензиг кезии ында ынчаар көргүстүнген. Ооң ынчаар боттанырынга буянныг болган Тес-Хем кожуун чагыргазының (В.Б. Кылаң-оол), ында культура килдизиниң (Н. К. Дугар-оол), Тыванын мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының начальниги Н. Н. Мөңгениң, шииниң оргкомитединиң (И. М. Сувандии) бүгү кежигүннериниң демниг, чүткүлдүг, сагынгыр-тывынгыр болгаш могаг-шылаг чок болганын онзалап айтыксадым.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
оргкомитет кежигүнү.

Өдекте

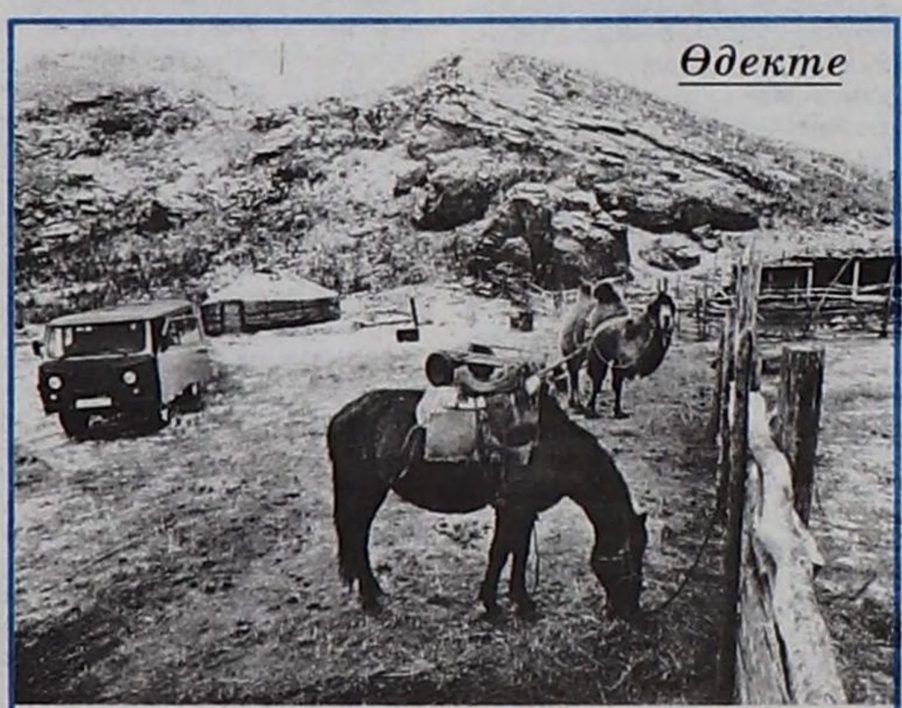

Малчын арат кайы хире шыдалдыг-дыр,
Машиназы аалында манап турар.
Узун орук, садыг-саарылга кылыр дээнде,
Руль артынга олурупкаш, тутсуп орар.

Кывар-чаар материал хереглевес,
Кылыр ишке тура дүшпес — күчүтен.
Теве малдың ажыын көрүп өөренген,
Тергиин малчын рынокка дүжүп бербес.

Чылгы малдың ажыын көрбээн кижи ховар,
Чыварлыг кыш, чылыг чайын хөлгези боор
Ажылчын аът буянының ачызында
Ажыл-ишчи арат малчын чоргаар чоруур.

С.ХЕРТЕК.

Ленин, 18 дыңнадып тур

• Бо чылдың декабрь 14-тен 19-ка чедир республикага 63 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ооң 31-ин изии-биле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 4 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыынга өжегерээн өлүмнүг хора чедирген 2, кижиниң кадыынга өжегерээн хора чедирген 11 үүлгедиг болган. Ол ышкаш 3 күштээшкин, 6 үптээшкин, 21 оорлаашкын, хоойлуга удур наркотиктиг бүдүмелдерни ап чораан 12, боо-моңгуну дажыглаан 2 таварылга демдеглеттинген. 1600,5 литр спирт холумактыг суук бүдүмелди хавырган. Мурнунда үүлгеткен 9 кем-херекти илередип тыпкан.

• Шагаан-Арыг чурттуг хамааты декабрь 19-та Абакан — Кызыл оруунга, Бии-Хем кожуунну девискээринге ооң машиназынче ВАЗ-21012 машиналыг билдинмес кижилер боолаанын дыңнаткан. Кем-херек үүлгеткенинге каразыттырган кижини туткан.

• Декабрь 14-те Кызыл хоорайның Чүлдүм биле Пролетарская кудумчузунуң белдиринге Эрзин суур чурттуг чолаачының машиназын хынап көөрге, 48 литр спирт холумактыг суук бүдүмел бар болган. Ол-ла хүн "Шивилиг" эрттирилге пунктузунга Абакан хоорай чурттуг чолаачының машиназын хынааш, 576 литр спирт холумактыг суук чүүлдү чажыдыбиле сөөртүп чораанын илереткен. Кайы-даа таварылгада суук бүдүмелдерни хавырган.

• 18-тиң хүнүнде Кызыл хоорайның башкы колледжизиниң чанынга орук озал-ондаа болган. Аңаа ВАЗ-21093, ВАЗ-21103 маркаларның автомашиналары үскүлешкен. Түннелинде 4 кижи кемдеп-бертинген, амы-тынындан чарылган кижи чок болган. Аварияның чылдагааны – ВАЗ-21093 автомашинаның чолаачызы уткуштур шимчээшкинниң шугумунче халдып үнүп келгенинде дээрзи тодарап келген.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Бажың ээлеринге

МЕДТҮТ ТОРТ

Тортту кылырынга херек чүүлдер: 1 улуг омааш ишти мед, 1 дагаа чуургазы, 1 стакан хоюг чигир, 50 грамм масло, 3 улуг омааш ишти сүт, 2 стакан далган.

Мед, чуурга, чигир, масло, сүттү оңгар савага хоюдур булгааш, хайнып турар суглуг пашка савазы-биле эзилдир изидер. Эскен соонда бичии омааш иштиниң чартыы хире сода холуур, далганны холуй тудар, тестону соок Черге тургузар. Тестодан 5-6 калбак-калбак далганнарны өер, оларны кызыл-сарыг өң киргиже духовкага быжырар. **Крем**: миксерге сметана биле хоюг чигирден булгап алыңар. Ынаар клубника, малина азы өске-даа каттан хөй эвестен холуп болур. Быжырып алган калбак далганнарыңарның аразынга база эң кырынга кремни чагган соонда, соодукчуга тургузуңар. Торттуң кырын каастаарынга силерниң чогаадыкчы көрүжүңер арткан.

"Бажың ээлеринге" сеткүүлден белеткээн.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9300. Чагыг 157.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдыгга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.